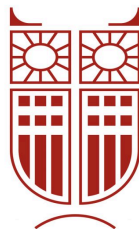

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

**Ο Δημοκρατικός μετασχηματισμός της τεχνολογίας στην ψηφιακή εποχή: Η θεώρηση του
Andrew Feenberg**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαλανδράκη Μαρία

A.M: 01260322m015

Αθήνα, 2025

Τριμελής Επιτροπή

Γεωργοπούλου Παναγιώτα, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Χρύσης Αλέξανδρος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου,

Ψημμένος Ιορδάνης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Μαλανδράκη Μαρία, 2025

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στη μνήμη του πατέρα μου,

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Γεωργοπούλου Παναγιώτα, για την πολύτιμη καθοδήγησή της καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Οι εύστοχες παρατηρήσεις, η υπομονή και η συμπαράστασή της, αποτέλεσαν για εμένα μια ακαδημαϊκή αλλά και ηθική «πυξίδα», που μου χάρισε επιστημονικά και προσωπικά εργαλεία, διαμορφώνοντάς με καθοριστικά. Ευχαριστώ επίσης τους καθηγητές, κύριο Χρύση Αλέξανδρο, καθώς και τον κύριο Ψημμένο Ιορδάνη, για το χρόνο τους, για την ανάγνωση και την αξιολόγηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τη μητέρα και τον αδερφό μου για την αδιάκοπη ενθάρρυνση και τη στήριξή τους, για την ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Η ακεραιότητα και η δυναμικότητά τους, κατέστησαν τη συνεχή αναμέτρηση με αντικειμενικές δυσκολίες, μια διαδρομή ανοιχτή, κάνοντάς με να πιστέψω πως κανένα μονοπάτι δεν είναι δύσβατο όταν έχεις καλή παρέα.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω τις φίλες και τους φίλους μου, την οικογένεια που «επέλεξα» και με «επέλεξε». Η έμπρακτη και ηθική συμπαράστασή τους αποτέλεσαν για εμένα «ανάσα» ελπίδας καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της προσπάθειας.

Περίληψη.....	6
Abstract.....	6
Εισαγωγή.....	7
1.Από τον τεχνολογικό νετερμινισμό και την κατασκευασιοκρατία, στην κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Andrew Feenberg.....	9
1.1. Τεχνολογία και νεωτερικότητα : Σύγχρονες θεωρήσεις για την τεχνολογία.....	9
1.2. Max Weber: Το σιδερένιο κλουβί της ορθολογικότητας.....	12
1.3. Η κοινωνική κατασκευασιοκρατία στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας.....	14
1.4. Η κριτική φιλοσοφία της τεχνολογίας του Andrew Feenberg.....	17
2. Δημοκρατία και δημοκρατικός εξορθολογισμός.....	20
2.1. Η διαμόρφωση του τεχνικού κώδικα μέσω των παρεμβάσεων.....	20
2.2. Δημοκρατία και ορθολογικότητα : Το ζήτημα της πρωτογενούς εργαλειοποίησης.....	25
2.3. Από την πρωτογενή στη δευτερογενή εργαλειοποίηση: Η σύνδεση της ουσιοκρατίας με τον κονστρουκτιβισμό.....	28
3. Ο ρόλος του καπιταλισμού και της λειτουργικής αυτονομίας στη θεώρηση του Feenberg.....	35
3.1. Η τεχνολογία ως ένα μέσο αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας: Η επίδραση της σκέψης του Michel Foucault στον Feenberg.....	35
3.2. Τα όρια της δευτερογενούς εργαλειοποίησης : Η αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας μέσω της λειτουργικής αυτονομίας των τεχνολογικών ελίτ.....	39
4. Το διαδίκτυο ως πολιτικός χώρος: Ο δημοκρατικός εξορθολογισμός υπό νέους όρους. 43	
4.1. Ο ρευστος κοινωνικός χώρος του διαδικτύου : Ένα τεχνούργημα σε καθεστώς «ερμηνευτικής ευελιξίας».....	43
4.2. Για το ζήτημα της κοινότητας.....	47
4.3. Ο κυβερνο-ακτιβισμός και ο τεχνο- ακτιβισμός ως όψεις δημοκρατικής παρέμβασης στον κυβερνοχώρο.....	49
Επίλογος.....	53
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	56
Ελληνόγλωσσες.....	56
Ξενόγλωσσες.....	57

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία μελετά το ζήτημα του δημοκρατικού μετασχηματισμού της τεχνολογίας υπό το πρίσμα της θεωρίας του Andrew Feenberg. Ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας, προτείνει την κατάρριψη του δίπολου κοινωνία-τεχνολογία, υποστηρίζοντας πως η τεχνολογία συνδιαμορφώνεται από το τρέχον κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο. Κατά αυτόν τον τρόπο τα τεχνουργήματα αποτελούν πεδία διαπραγμάτευσης και προώθησης συμφερόντων κοινωνικών ομάδων, δηλαδή πεδία πολιτικής εκπροσώπησης και διεκδίκησης. Συνεπώς, τα τεχνουργήματα ενέχουν τη δυνατότητα για τον εκδημοκρατισμό του σχεδιαστικού τους κώδικα αλλά και τη δυνατότητα εκδημοκρατισμού του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο υπάγονται. Σε αυτή τη βάση, το διαδίκτυο αναλύεται από τον Andrew Feenberg ως μια ιδιαίτερη περίπτωση η οποία διαθέτει τόσο τους όρους απελευθέρωσης όσο και τους όρους καταδυνάστευσης των χρηστών του.

Λέξεις-κλειδιά : Feenberg, τεχνολογία, δημοκρατία, κοινωνία, διαδίκτυο

The democratic transformation of technology in the digital age: Andrew Feenberg's theory

Abstract

This thesis examines the issue of the democratic rationalization of technology through the lens of Andrew Feenberg's theory. The American philosopher of technology advocates for the dismantling of the society-technology dualism, arguing that technology is co-constructed by the prevailing socio-cultural framework. In this way, artifacts become arenas of negotiation and vehicles for promoting the interests of social groups, functioning as spaces of political representation and contestation. Consequently, artifacts hold the potential for the democratization of both their technical code and the social framework in which they are embedded. From this perspective, Andrew Feenberg analyzes the Internet as a unique case that encompasses both the conditions for user empowerment and for user domination.

Keywords: Feenberg, technology, democracy, society, Internet

Εισαγωγή

Πώς σχετίζεται η κοινωνία με την τεχνολογία; Ποια η σχέση της τεχνολογίας με την πολιτική; Τι σημαίνει δημοκρατικός μετασχηματισμός της τεχνολογίας, και ποια η σχέση του εκδημοκρατισμού με το διαδίκτυο; Η παρούσα διπλωματική εργασία στοχεύει στην απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων, υπό το πρίσμα της θεωρίας του Andrew Feenberg για την κριτική προσέγγιση της τεχνολογίας. Ο Αμερικανός φιλόσοφος είναι γνωστός για το έργο του στη φιλοσοφία της τεχνολογίας, έναν επιστημονικό κλάδο που, μέχρι σήμερα, δεν έχει προσελκύσει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της ελληνικής ακαδημαϊκής κοινότητας. Ως εκ τούτου, η εμβάθυνση στο ζήτημα του δημοκρατικού μετασχηματισμού της τεχνολογίας κρίθηκε σημαντική τόσο λόγω των θεωρητικών και πρακτικών προεκτάσεων της τεχνολογίας στις σύγχρονες κοινωνίες, όσο και για την περαιτέρω διερεύνηση του πεδίου της φιλοσοφίας της τεχνολογίας.

Συγκεκριμένα, στόχος της φιλοσοφίας της τεχνολογίας είναι η κατανόηση της σχέσης ανθρώπου-τεχνολογίας μέσα από προσεγγίσεις που αποφεύγουν τόσο το δυστοπικό όσο και τον υπέρμετρα αισιόδοξο χαρακτήρα σε σχέση με τη νεωτερικότητα. Παράλληλα, αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο η τεχνολογία συνδιαμορφώνεται από την κοινωνία. Ιδιαίτερα για τον Feenberg «Οι τεχνολογίες είναι ισάξιες με τους νόμους και τα έθιμα»¹ εφόσον διαθέτουν έναν αμιγώς κοινωνικό χαρακτήρα, διαμορφώνοντας και εκπροσωπώντας τα συμφέροντα ορισμένων κοινωνικών ομάδων ακριβώς όπως οι νόμοι και τα έθιμα. Έτσι, οι τεχνολογίες αποτελούν πεδία διενέξεων των διαφόρων κοινωνικών ομάδων αλλά και σημεία συσπείρωσης για την εκπροσώπηση των συμφερόντων τους. Τελικά «Ο αγώνας γύρω από την τεχνολογία, συνεπώς αποτελεί σε μεγάλο βαθμό πολιτικό αγώνα»².

Για να εξετάσουμε τον πολιτικό χαρακτήρα της τεχνολογίας, κρίθηκε απαραίτητο, σε ένα πρώτο επίπεδο, να μελετηθεί ο κοινωνικός της χαρακτήρας. Έτσι, το πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, με τίτλο «Από τον τεχνολογικό νετερμινισμό και την κατασκευασιοκρατία, στην κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Andrew Feenberg», επικεντρώνεται στα ρεύματα σκέψης που διαμορφώθηκαν μέσα από τις θεωρητικές επεξεργασίες του 20ού αιώνα αναφορικά με τη σχέση ανθρώπου-τεχνολογίας. Στόχος είναι η

¹Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ.166

²Στο ίδιο, σελ. 167

ανάδειξη της ιδιαίτερης προσέγγισης που υιοθετεί η φιλοσοφία της τεχνολογίας του Feenberg, με σκοπό τη θεμελίωση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ τεχνολογίας και κοινωνίας.

Στη συνέχεια, το δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «Δημοκρατία και δημοκρατικός εξορθολογισμός», εστιάζει στην πολιτική θεωρία του Feenberg. Συγκεκριμένα, αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο ο φιλόσοφος νοηματοδοτεί την έννοια της δημοκρατίας, καθώς και η σχέση της με την εμπρόθετη δράση (agency) των υποκειμένων. Σε αυτό το κεφάλαιο, παρουσιάζεται επίσης η θεωρία του σχετικά με την πρωτογενή και δευτερογενή εργαλειοποίηση, δύο θεμελιώδεις έννοιες της θεωρητικής του προσέγγισης.

Το τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο «Ο ρόλος του καπιταλισμού και της λειτουργικής αυτονομίας στη θεώρηση του Feenberg», εξετάζει το τρόπο με τον οποίο η τεχνολογία μπορεί να λειτουργήσει ως μηχανισμός αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην επίδραση της σκέψης του Michel Foucault, στην προσέγγιση του Feenberg, καθώς και στη σύνδεση της αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας με την έννοια της λειτουργικής αυτονομίας (*operational autonomy*), που εισάγει ο Αμερικανός φιλόσοφος.

Τέλος, στο τέταρτο και καταληκτικό μέρος, με τίτλο «Το διαδίκτυο ως πολιτικός χώρος: Ο δημοκρατικός εξορθολογισμός υπό νέους όρους», εξετάζεται το διαδίκτυο ως ένα ιδιαίτερο τεχνολογικό μόρφωμα, το οποίο δύναται να δημιουργήσει νέους όρους τόσο για τη δημοκρατία όσο και για το δημοκρατικό εξορθολογισμό των τεχνολογικών μέσων.

1. Από τον τεχνολογικό νετερμινισμό και την κατασκευασιοκρατία, στην κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Andrew Feenberg

1.1. Τεχνολογία και νεωτερικότητα : Σύγχρονες θεωρήσεις για την τεχνολογία

Πώς σχετίζεται η τεχνολογία με τις κοινωνικές σχέσεις; Με ποιον τρόπο τις καθορίζει ή καθορίζεται από αυτές; Πώς εμπλέκεται με την πολιτική; Και εάν ναι ποιες είναι οι πολιτικές της διαστάσεις; Όπως έχει προαναφερθεί ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας Andrew Feenberg προσπαθεί να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα. Μία πολύ σχηματική απεικόνιση της σκέψης του θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι η εξής: Εάν η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη τότε είναι και κοινωνική. Εφόσον η τεχνολογία είναι κοινωνική τότε είναι και πολιτική, και εάν είναι και πολιτική τότε αφορά και τις σχέσεις εξουσίας.

Σε αυτό το σχήμα σκέψης, κινείται η συλλογιστική του Feenberg, ο οποίος προκειμένου να συγκροτήσει την πολιτική του θεωρία, ξεκινάει αρχικά με τη θέση περί μη ουδετερότητας του τεχνολογικού κόσμου. Στόχος του Αμερικανού φιλοσόφου είναι η ανάδειξη του κοινωνικού χαρακτήρα της τεχνολογίας, μια προσέγγιση που αναπτύσσει μέσα από την κριτική θεωρία της τεχνολογίας. Πριν προχωρήσουμε όμως στην ανάπτυξη της κριτικής του θεωρίας, είναι σημαντικό να αναφερθούμε εν συντομία στις «όψεις» της τεχνολογίας υπό το πρίσμα των σύγχρονων θεωρήσεων. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, ο χαρακτήρας της τεχνολογίας διαμορφώνεται και νοηματοδοτείται με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με το εάν και σε ποιο βαθμό τα υποκείμενα μπορούν να παρέμβουν στο σχεδιασμό της.

Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με την κλασική θεώρηση όπως αυτή επικράτησε μετά τον 18ο αιώνα, ο άνθρωπος διέπεται από το στοιχείο της ελεύθερης βούλησης και του ορθού λόγου, ενώ τα υλικά αντικείμενα διέπονται από το στοιχείο της αναγκαιότητας, δηλαδή από την ύπαρξη αυστηρών αιτιοκρατικών νόμων³. Έτσι, η ίδια η τεχνολογία αποτελεί ένα ενιαίο αντικείμενο, με εγγενή χαρακτηριστικά που τα χρησιμοποιεί ο άνθρωπος, σύμφωνα με τις ανάγκες του, για να διαμορφώσει τον κόσμο του. Για την κριτική θεωρία όμως, η εξέλιξη της βιομηχανίας στις νεωτερικές κοινωνίες είχε ως αποτέλεσμα η τεχνολογία να καταστεί

³Για τον Feenberg θεμέλιο της δυτικής φιλοσοφίας της τεχνολογίας αποτελεί η αρχαιοελληνική σκέψη. Σε αυτή ο άνθρωπος παρουσιάζεται ως «εργαζόμενο» ζώο το οποίο προσπαθεί να δαμάσει τη φύση. Έτσι μέσω της ποίησης, δηλαδή της πρακτικής δραστηριότητας, οι άνθρωποι στοχεύουν στη δημιουργία τεχνημάτων. Τα τεχνήματα εδώ συνδέονται με την έννοια της τέχνης και απαιτούν γνώση. Μέσω της τέχνης αποκαλύπτεται ο σκοπός και η σημασία των όντων, δηλαδή η ουσία τους. Κατά αυτόν τον τρόπο, «ένα πράγμα αρχικά συλλαμβάνεται ως ιδέα και μόνο αργότερα αποκτά ύπαρξη διαμέσου της ανθρώπινης κατασκευής». Για περισσότερα: Feenberg, A. (2006). What is philosophy of technology? Στο J. R. Dakers (Επιμ.), *Defining technological literacy*, 5-16. Palgrave Macmillan

αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας του ανθρώπου, διαμεσολαβώντας κάθε ενέργειά του. Κατά την κριτική θεωρία του Feenberg, οι ανθρώπινες ανάγκες όχι μόνο διαμορφώνονται από την ίδια την τεχνολογική εξέλιξη, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, η τεχνολογία μπορεί να λειτουργεί αλλοτριωτικά, περιορίζοντας τη δημιουργικότητα, την κριτική σκέψη και, εν τέλει, την ελεύθερη βούληση του ατόμου. Ωστόσο, η τεχνολογία δεν είναι μονοσήμαντα καθορισμένη· αποτελεί ένα κοινωνικό πεδίο στο οποίο τα υποκείμενα μπορούν να παρέμβουν και να διαμορφώσουν προς πιο δημοκρατικές και χειραφετητικές κατευθύνσεις.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Feenberg, οι σύγχρονες θεωρήσεις που αφορούν την τεχνολογία καταλήγουν έτσι σε τέσσερα βασικά ρεύματα σκέψης: στον ντετερμινισμό (determinism), την ουσιοκρατία (substantivism), την εργαλειοκρατία (instrumentalism) και την κριτική θεωρία της τεχνολογίας. Το παρακάτω διάγραμμα το οποίο παρατίθεται από τον Feenberg στο άρθρο του «What is Philosophy of Technology?»⁴ αποτυπώνει με σχηματικό τρόπο αυτά τα ρεύματα σκέψης.

Πίνακας 1.1- Σύγχρονες θεωρήσεις για την τεχνολογία

Η τεχνολογία είναι :	Αυτόνομη	Ελεγχόμενη από τον άνθρωπο
Ουδέτερη (πλήρης διαχωρισμός μέσων και σκοπών)	Ντετερμινισμός [determinism] (π.χ. η θεωρία για τη νεωτερικότητα)	Εργαλειοκρατία [instrumentalism] (φιλελεύθερη πίστη στην πρόοδο)
Αξιακά φορτισμένη (τα μέσα συνιστούν έναν τρόπο ζωής ο οποίος περιλαμβάνει τους σκοπούς)	Ουσιοκρατία [substantivism] (τα μέσα και οι σκοποί συνδέονται σε συστήματα)	Κριτική θεωρία (επιλογή εναλλακτικών μέσω-σκοπών)

Στο διάγραμμα η σχέση της τεχνολογίας με την εμπρόθετη δράση του υποκειμένου (agency)⁵ αποτυπώνεται στον πρώτο κάθετο και στον πρώτο οριζόντιο άξονα του διαγράμματος. Στον κάθετο άξονα παρέχονται δύο εναλλακτικές: η τεχνολογία είναι είτε αξιακά ουδέτερη, είτε αξιακά φορτισμένη. Στην πρώτη περίπτωση η τεχνολογία δεν αποτυπώνει στο σχεδιασμό της κοινωνικές αξίες, ενώ στη δεύτερη αναδύεται κοινωνικο-ιστορικά. Αντίστοιχα μπορεί η τεχνολογία να είναι αυτόνομη (έχει δηλαδή ορισμένες ιδιότητες εγγεγραμμένες a priori στη φύση της και σύμφωνα με αυτές ορίζει την ανθρώπινη δραστηριότητα) ή οι λειτουργίες της ορίζονται εξ ολοκλήρου από τον άνθρωπο. Η διασταύρωση των τεσσάρων αξόνων, μια

⁴Feenberg, A. (2006). What is philosophy of technology? Στο J. R. Dakers (Επιμ.), *Defining technological literacy*, 5-16. Palgrave Macmillan

⁵Αυτό που ο Feenberg ονομάζει Agency μεταφράζεται στην παρούσα διπλωματική εργασία ως εμπρόθετη δράση, προκειμένου να δοθεί έμφαση στο κοινωνικο-πολιτικό αντίκρισμα της παρέμβασης των υποκειμένων.

διασταύρωση που αφορά την ουσία και το σκοπό της τεχνολογίας, δημιουργεί τα αντικρουόμενα ρεύματα σκέψης.

Από τη σκοπιά της εργαλειακότητας, η τεχνολογία αποτελεί ένα ουδέτερο μέσο για την εξυπηρέτηση των ανθρώπινων σκοπών. Η θέση αυτή σχετίζεται άμεσα με τη φιλελεύθερη άποψη περί προόδου του δυτικού πολιτισμού, στη βάση των τεχνολογικών εξελίξεων. Από τη σκοπιά του ντετερμινισμού η τεχνολογία αποτελεί ένα ουδέτερο εργαλείο που εξυπηρετεί τις ανθρώπινες ανάγκες όμως *«Δεν είναι στο χέρι μας η προσαρμογή της τεχνολογίας στις επιθυμίες μας, αλλά αντίθετα εμείς είμαστε που πρέπει να προσαρμοστούμε στην τεχνολογία, βλέποντας την τελευταία ως την πιο σημαντική έκφραση της ανθρωπότητας»*⁶. Σε αυτό το πλαίσιο η τεχνολογική πρόοδος παρουσιάζεται σαν μια εξωτερική δύναμη με άμεση επίδραση στην κοινωνία. Η ίδια η τεχνολογία όμως δεν αποτυπώνει στο σχεδιασμό της κάποια αλλαγή στον πολιτισμό ή στις αξίες⁷.

Τέλος, από τη σκοπιά της ουσιοκρατίας, η τεχνολογία ενσαρκώνει εγγενώς αξίες που συνδέονται με την ισχύ, την κυριαρχία και την επεκτατικότητα. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση *«όσο χρησιμοποιούμε την τεχνολογία είμαστε δέσμοι ενός τεχνολογικού τρόπου ζωής»*⁸. Για τον Feenberg, οι περισσότεροι θεωρητικοί της ουσιοκρατίας είναι ταυτόχρονα και ντετερμινιστές. Όμως ο ίδιος θεωρεί τους ντετερμινιστές πολύ πιο αισιόδοξους και προοδευτικούς.⁹ Σε κάθε περίπτωση και οι δύο θεωρήσεις αποδίδουν στην τεχνολογία έναν «αυτόνομο» χαρακτήρα, παρουσιάζοντάς την ως μια δύναμη που φαίνεται να κινείται από μόνη της, ανεξάρτητα από την ανθρώπινη βούληση. Με αυτή την οπτική, η τεχνολογία μπορεί είτε να θεωρηθεί ως κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης προόδου (τεχνολογικός ντετερμινισμός) είτε ως ένας παράγοντας που καταπιέζει και αλλοτριώνει τον άνθρωπο (ουσιοκρατία). Τελικά *«η τεχνολογία αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία θεωρούμενη είτε ως ένα παθητικό, αδρανές εργαλείο στην υπηρεσία του ανθρώπου είτε ως μορφή αλλοτρίωσης της ανθρώπινης φύσης είτε ως όργανο της καπιταλιστικής κυριαρχίας, καταπίεσης και εκμετάλλευσης»*.¹⁰

Οι πρώτοι εκπρόσωποι αυτής της θέσης της ουσιοκρατίας ήταν σύμφωνα με τον Feenberg, ο Max Weber, ο Martin Heidegger και ο Jacques Ellul. Συγκεκριμένα, στις στάχτες του δευτέρου

⁶Feenberg, A. (2006). Τι είναι φιλοσοφία της τεχνολογίας; (Χ. Κόκκινος, Μετ.). Σ Χ. Κόκκινος & Μ. Πατηνιώτης (Επιμ.), *Φιλοσοφία της τεχνολογίας: Μία κριτική επισκόπηση* (σ. 119-134). Εκδόσεις Ροπή σελ. 128

⁷Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010). σελ. 53

⁸Feenberg, A. (2006). Τι είναι φιλοσοφία της τεχνολογίας; (Χ. Κόκκινος, Μετ.). Σ Χ. Κόκκινος & Μ. Πατηνιώτης (Επιμ.), *Φιλοσοφία της τεχνολογίας: Μία κριτική επισκόπηση* (σ. 119-134). Εκδόσεις Ροπή σελ. 128

⁹ Στο ίδιο, σελ. 129. Η μετάφραση του παρόντος άρθρου αποδίδει τον κοινωνικό ντετερμινισμό με την έννοια της αιτιοκρατίας, ενώ η έννοια της ουσιοκρατίας παρατίθεται ως «υποστασιοκρατία».

¹⁰Γεωργοπούλου, Π. (2024). *Κριτικός Μετανθρωπισμός: Η κοινωνική θεωρία στην τροχιά της τεχνολογίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση σελ.83

Παγκοσμίου Πολέμου, οι κοινωνικές και οι πολιτικές επιστήμες, οι οποίες για αιώνες ταύτιζαν την τεχνολογική ανάπτυξη με την πρόοδο, ωθήθηκαν σε μια πεσιμιστική στροφή ως προς τη νοηματοδότηση της νεωτερικότητας και του τεχνολογικού κόσμου¹¹. Αυτή η πεσιμιστική πρόσληψη της νεωτερικότητας και κατ'επέκταση της τεχνολογίας έχει κατά τον Feenberg τρία βασικά χαρακτηριστικά: την ανιστορική πρόσληψη της τεχνολογίας, την οικονομική-ουσιοκρατική της ερμηνεία και τελικά τη μονοδιάστατη αντίληψή της. Συγκεκριμένα, με την έννοια του «ανιστορικού» χαρακτήρα της τεχνολογίας, εννοείται πως τα τεχνολογικά επιτεύγματα δεν γίνονται αντιληπτά ως επιμέρους τεχνολογίες με συγκεκριμένη κοινωνικό-πολιτισμική ανάδυση, η οποία ακολουθεί τις διεκδικήσεις των κοινωνικών δρώντων στον εκάστοτε ιστορικό χρόνο. Αντίθετα η ουσιοκρατία όπως αυτή αναπτύσσεται από τον Heidegger προσδίδει μια ενιαία οντολογική προσέγγιση (ontologizing approach) στα αντικείμενα, απομονώνοντας τα από τις ιστορικές συγκυρίες. Ως συνέπεια, οι επιμέρους τεχνολογίες γίνονται αντιληπτές ως κάτι το ενιαίο, το οποίο ερμηνεύεται σύμφωνα με την οικονομική ωφελιμότητα, οδηγώντας σε μια μονοδιάστατη πρόσληψή τους¹².

Τελικά οι προαναφερθείσες θέσεις έχουν ως βασική πολιτική επίπτωση την πρόσληψη της τεχνολογίας ως ντετερμινιστικά «καλής» (με την έννοια της προόδου) ή «κακής» (δηλαδή της πρόσληψής της ως εργαλείο διαίωνισης των σχέσεων εξουσίας), με αποτέλεσμα την «απένδυσή» της από τον κοινωνικό της χαρακτήρα και τη μονόπλευρη ερμηνείας της. Η αντίληψη της τεχνολογίας μέσα από τα «δυϊστικά» σχήματα είναι ένα από τα κεντρικά ζητήματα που απασχολούν τον Αμερικανό φιλόσοφο, καθώς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έχει άμεσες πολιτικές προεκτάσεις. Προκειμένου να γίνει πιο ξεκάθαρη η κριτική του Feenberg, στο παρακάτω υποκεφάλαιο θα επικεντρωθούμε εν συντομία στις καταβολές της ουσιοκρατίας υπό το πρίσμα του Weber.

1.2. Max Weber: Το σιδερένιο κλουβί της ορθολογικότητας

Σύμφωνα με τον Feenberg, η θεωρία του Max Weber οδηγεί σε δυϊστικά σχήματα σκέψης για την τεχνολογία. Συγκεκριμένα, για να ερμηνεύσει το χαρακτήρα των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, ο Γερμανός κοινωνιολόγος επικεντρώνεται στο ζήτημα της ορθολογικότητας. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, θα μπορούσαμε να πούμε πως η μελέτη του Weber περιστρέφεται γύρω

¹¹Feenberg, A. (2000). From Essentialism to Constructivism: Philosophy of Technology at the Crossroads, *Technology and the Good Life*.σελ. 294

¹²Thomson, I. (2000). What's Wrong with Being a Technological Essentialist? A Response to Feenberg. *Inquiry*, 43(4), σελ. 2-5.

από διάφορα ζητήματα όπως το τι είναι κοινωνία, και ποιες ανθρώπινες ενέργειες μπορούν να νοηματοδοτηθούν ως κοινωνικές ενέργειες/ πρακτικές, ποιες είναι οι αξίες που βρίσκονται πίσω από αυτές και τι είναι το νόημα που αποδίδουν οι διάφοροι ιστορικά αναδυόμενοι πολιτισμοί σε αυτές.

Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, θα εστιάσουμε συνοπτικά μόνο στο μέρος της ανάλυσης του Weber που αφορά την ορθολογική πρακτική και τη γραφειοκρατία, καθώς και στα στοιχεία που, σύμφωνα με τον Feenberg, διαμορφώνουν το δικό του θεωρητικό πλαίσιο. Ο Feenberg αξιοποιεί τη βεμπεριανή προσέγγιση για να αναδείξει πώς η τεχνολογία, μέσα από την ορθολογικοποίηση και τις γραφειοκρατικές δομές, αποκτά έναν φαινομενικά αυτόνομο χαρακτήρα, επιδρώντας καθοριστικά στην κοινωνική και πολιτική συγκρότηση. Μέσα από αυτήν την οπτική, προχωρά στην ανάπτυξη της δικής του κριτικής πολιτικής θεωρίας, εστιάζοντας στη δυνατότητα κοινωνικής παρέμβασης στον τεχνολογικό σχεδιασμό.

Για τον Weber, η ορθολογικότητα- η ορθολογική πρακτική, δεν αποτελεί μια κατάκτηση του δυτικού πολιτισμού με τον διαφωτισμό, αλλά μια πανανθρώπινη ιδιότητα σε όλες τις κοινωνίες. Ο ίδιος διακρίνει τέσσερα είδη κοινωνικής πρακτικής: τη συναισθηματική, την παραδοσιακή, την αξιακά ορθολογική, και την ορθολογική δράση η οποία επικεντρώνεται στους σκοπούς και στα μέσα¹³. Για τον Γερμανό κοινωνιολόγο, το τελευταίο αυτό είδος ορθολογικής πρακτικής, εκείνη δηλαδή η οποία επικεντρώνεται στους σκοπούς και τη χρήση μέσων για την επίτευξή τους, αποτελεί την «ουσία» του σύγχρονου νεωτερικού πολιτισμού. Συγκεκριμένα, η έννοια της καθαρής γνώσης (Erkenntnis) ως ορθού λόγου και η έννοια της επιστήμης (Wissenschaft) ως ορθολογική διαχείριση της φύσης, αποτελούν τις κινητήριες δυνάμεις των νεωτερικών κοινωνιών¹⁴.

Αυτός ο εξορθολογισμός, που χαρακτηρίζεται από την υπολογισιμότητα και τον αυστηρό έλεγχο της κοινωνικής ζωής, τόσο προκύπτει από τη γραφειοκρατική οργάνωση των νεωτερικών κοινωνιών όσο και την ενισχύει. Το αποτέλεσμα είναι η διαμόρφωση ενός αυστηρά δομημένου και απρόσωπου συστήματος, το οποίο ο Weber περιγράφει ως το «σιδερένιο κλουβί» της γραφειοκρατίας, όπου η ανθρώπινη δράση περιορίζεται από τυποποιημένες διαδικασίες και κανόνες¹⁵. Σύμφωνα με τον Weber :

«Όμως για τη σύγχρονη γραφειοκρατία το δεύτερο στοιχείο που προαναφέρθηκε: οι «υπολογίσιμοι κανόνες», έχει την ιδιαίτερα κυρίαρχη σημασία, η ιδιομορφία της νεωτερικής κουλτούρας, ιδιαίτερα

¹³Kalberg, S. (1980). Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History. *The American Journal of Sociology*. 85(5), σελ.1148

¹⁴Αντωνοπούλου Μ. (2008). *Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική Θεωρία και Νεότερη Κοινωνία*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, σελ.361

¹⁵Feenberg, A. (1999). *Questioning Technology*. Λονδίνο: Routledge, σελ.75

της τεχνικοοικονομικής υποδομής της, απαιτεί ακριβώς αυτή την υπολογισσιμότητα του αποτελέσματος. Στην πλήρη ανάπτυξή της η γραφειοκρατία βρίσκεται επίσης, με ένα ιδιαίτερο νόημα υπό την αρχή του «sine ira et studio». Η ιδιαίτερη ιδιομορφία της, που είναι ευπρόσδεκτη από την κεφαλαιοκρατία, αναπτύσσεται σε τόσο μεγαλύτερη πληρότητα όσο περισσότερο «απανθρωποιείται», δηλαδή αυτό σημαίνει ότι όσο περισσότερο επιτυγχάνει την ιδιαίτερη ιδιότητα που της προσάπτουν ως αρετή, να άρει την αγάπη, το μίσος και όλα τα καθαρά προσωπικά, εν γένει όλα τα ανορθολογικά αισθηματικά στοιχεία -τα οποία διαφεύγουν από το λογισμό- από τη διεκπεραίωση των υπηρεσιακών υποθέσεων»¹⁶. Αυτή η «απανθρωποίηση» της κοινωνικής οργάνωσης, στη βάση του πλήρους εξορθολογισμού της, οδηγεί για τον Weber στην ανάδυση μιας αυταρχικής κοινωνικοπολιτικής ιεραρχίας και στην ταυτόχρονη ανάδυση μιας τεχνικής ιεραρχίας ίδιου χαρακτήρα.

Ωστόσο για τον Feenberg, η σύνδεση της τεχνολογικής προόδου με την αυταρχική κοινωνική ιεραρχία δεν είναι μια αναπόφευκτη τεχνική αναγκαιότητα, αλλά μια πιθανή εξέλιξη, όπως ο ίδιος δηλώνει: «η αυταρχική κοινωνική ιεραρχία είναι πραγματικά μία πιθανή διάσταση της τεχνολογικής προόδου, όπως πιστεύω και εγώ, και όχι μια τεχνική αναγκαιότητα»¹⁷. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι εναλλακτικοί τεχνολογικοί σχεδιασμοί μπορούν να οδηγήσουν σε διαφορετικούς τύπους εξορθολογισμού, οι οποίοι θα μπορούσαν να προσδώσουν έναν πιο δημοκρατικό χαρακτήρα στις νεωτερικές κοινωνίες. Για να θεμελιώσει αυτή τη θέση, αναγνωρίζει ότι η τεχνολογία δεν είναι μια ουδέτερη δύναμη, αλλά ένα κοινωνικοτεχνικό επίτευγμα, αποτέλεσμα των συγκρούσεων μεταξύ αντικρουόμενων κοινωνικών ομάδων. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Feenberg βασίζεται στην κατασκευασιοκρατία και ειδικότερα στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας (Science and Technology Studies - STS), προκειμένου να αναπτύξει τη δική του φιλοσοφία της τεχνολογίας.

1.3 Η κοινωνική κατασκευασιοκρατία στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας

Στον αντίποδα της ουσιοκρατίας και του τεχνολογικού ντετερμινισμού βρίσκεται η κατασκευασιοκρατία. Αυτή η προσέγγιση όπως διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας (STS), άσκησε σημαντική επιρροή στην ανάπτυξη της πολιτικής θεωρίας του Feenberg. Ο Feenberg αντλεί από την κατασκευασιοκρατία κρίσιμες θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες θα εξεταστούν στη συνέχεια, όπως η Αρχή της Γενικευμένης

¹⁶Weber, M. (2009). *Οικονομία και Κοινωνία: Κοινωνιολογία της Εξουσίας*, Τόμος 5. (επιμ. μτφρ. Θ. Γκιούρας). Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1915), σελ.50.

¹⁷Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ.51.

Συμμετρίας, η Θεωρία Δρώντος-Δικτύου (Actor-Network Theory - ANT) και οι Έρευνες Πεδίου (Field Studies).

Πιο αναλυτικά, η λεγόμενη κοινωνική κατασκευασιοκρατία, η οποία εκκίνησε από το πεδίο της κοινωνιολογίας της γνώσης, επέδρασε στο πεδίο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, αφήνοντας σαν «κληρονομιά» τρεις βασικές θέσεις, οι οποίες υιοθετούνται από τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας. Πρώτον, τόσο η επιστήμη όσο και η τεχνολογία είναι κοινωνικές κατασκευές. Αυτό σημαίνει ότι αναπτύσσονται και συγκροτούνται σε ένα ορισμένο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο, επηρεαζόμενες από τις εκάστοτε κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες. Δεύτερον, τόσο η τεχνολογία όσο και η επιστήμη βρίσκονται σε συνεχή μετασχηματισμό, δηλαδή διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με αντικρουόμενα ενδιαφέροντα/συμφέροντα, εμπλέκονται ενεργά στη διαδικασία διαμόρφωσής τους, επιδιώκοντας να επηρεάσουν την εξέλιξή τους προς όφελός τους. Τρίτον, κανένα προϊόν τόσο της επιστήμης όσο και της τεχνολογίας δεν είναι απόλυτα δεδομένο. Τα αποτελέσματα/συμπεράσματά τους δεν διαθέτουν καθολική, αντικειμενική ισχύ και δεν επιδέχονται μονάχα μια ερμηνεία ¹⁸.

Συγκεκριμένα, το 1987 οι Trevor Pinch και Wiebe Bijker προτείνουν την εφαρμογή του εμπειρικού προγράμματος του σχετικισμού (Empirical Programme of Relativism - EPOR) στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας. Το εν λόγω πρόγραμμα, το οποίο πηγάζει από το πεδίο της κοινωνιολογίας της γνώσης, εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο η γνώση –ακόμη και στις «θετικές» επιστήμες– συνιστά μια κοινωνική κατασκευή. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, όχι μόνο η έννοια του «φυσικού», αλλά και η ίδια η ορθότητα ή μη των επιστημονικών επιτευγμάτων δεν είναι εγγενώς δεδομένες, αλλά συγκροτούνται μέσα από το κοινωνικό νόημα που τους αποδίδεται σε έναν συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο.

Κατά αντιστοιχία με το εμπειρικό πρόγραμμα του σχετικισμού, οι Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας επεισέρχονται στο πεδίο του Κοινωνικού Κονστρουκτιβισμού της Τεχνολογίας (Social Construction of Technology - SCOT) ερευνώντας μέσω συγκεκριμένων εμπειρικών παραδειγμάτων την ιστορική εξέλιξη των διάφορων τεχνουργημάτων. Σε αντίθεση με τις κλασικές θεωρίες της νεωτερικότητας που αναφέρονται στο ζήτημα της τεχνολογίας ως εάν να είναι κάτι ενιαίο, το ρεύμα του κονστρουκτιβισμού διακρίνει επιμέρους τεχνολογίες.

Με άλλα λόγια, σύμφωνα με την κονστρουκτιβιστική θεώρηση, τα τεχνολογικά επιτεύγματα πρέπει να μελετώνται ως επιμέρους περιπτώσεις, κάθε μία με το δικό της διακριτό κοινωνικό και πολιτικό αντίκτυπο. Για παράδειγμα, η τεχνολογία του ποδηλάτου δεν μπορεί να συγκριθεί

¹⁸Sismondo, S. (2016). *Εισαγωγή στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*. (επιμ. μτφρ. Β. Σπυροπούλου). Αθήνα: Liberal Books. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2004), σελ.99-101.

με την τεχνολογία της τηλεόρασης. Κάθε επίτευγμα έτσι αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση, με διαφορετικές επιπτώσεις στο χαρακτήρα της νεωτερικότητας και του νεωτερικού υποκειμένου.

Κατά αυτόν τον τρόπο, οι κονστρουκτιβιστές επικεντρώθηκαν σε μελέτες περίπτωσης των τεχνουργημάτων, προκειμένου να αναδειχθεί ο κοινωνικός τους χαρακτήρας. Σύμφωνα με τους Pinch και Bijker, η εξέλιξη των διάφορων τεχνουργημάτων, κατά κανόνα, μελετάται στη βάση της αποδοτικότητας και της οικονομικής ωφελιμότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η τελική μορφή ενός αντικειμένου συχνά παρουσιάζεται ως προδιαγεγραμμένη, σαν να είχε ήδη αποφασιστεί από τον κατασκευαστή του. Όμως, μέσω της μελέτης εμπειρικών παραδειγμάτων, οι δύο θεωρητικοί αναδεικνύουν ότι η τελική μορφή ενός τεχνολογικού αντικειμένου δεν είναι αποτέλεσμα μιας γραμμικής ή τεχνικά καθορισμένης διαδικασίας, αλλά προκύπτει ως αποτέλεσμα διαπραγμάτευσης και αντιπαράθεσης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων με αντικρουόμενα συμφέροντα¹⁹.

Έτσι η εξέλιξη ενός τεχνουργήματος δεν ακολουθεί μια γραμμική πορεία. Συγκεκριμένα, κατά την εφαρμογή του εμπειρικού προγράμματος του σχετικισμού στις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας, φανερώνεται ο τρόπος με τον οποίο μια συσκευή/ένα αντικείμενο αλλάζει μορφή και νοηματοδοτήσεις συνεχώς, μέχρι να επικρατήσει η νοηματοδότηση ορισμένων κοινωνικών δρώντων. Το σχεδιαστικό μοντέλο που τελικά θα «επικρατήσει» έναντι των υπολοίπων, στη συνέχεια παρουσιάζεται ως το αποδοτικότερο, κλείνοντας έτσι σε ένα «μαύρο κουτί» (black box) τα διάφορα στάδια της εξέλιξής του.

Η υιοθέτηση αυτού του «πολυδιάστατου» (multidirectional) μοντέλου εξήγησης της ιστορικής εξέλιξης ενός αντικειμένου, αφήνει να φανερωθούν δύο σημαντικά στάδια μέχρι την παγίωσή του, τα οποία «μαρτυρούν» και τον κοινωνικό του χαρακτήρα: Το πρώτο αφορά την ερμηνευτική ευελιξία (interpretative flexibility), η οποία δεν σχετίζεται μόνο με τις νοηματοδοτήσεις που αποδίδουν τα άτομα στα αντικείμενα, αλλά και την ευελιξία στον τρόπο χρήσης και στην κατασκευή τους²⁰. Το δεύτερο σημαντικό στάδιο αφορά το μηχανισμό παγίωσης ενός τεχνουργήματος (closure mechanism). Η «παγίωση» του σχεδίου μιας συσκευής, σύμφωνα με τους Pinch και Bijker:

¹⁹Pinch, Trevor J., Bijker Wiebe E., (1984) The Social Construction of Facts and Artefacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other. Στο Pinch, Trevor J., Bijker Wiebe E., Hughes Thomas E., (Επιμ). *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology*. (17-50).MIT Press, σελ.28-40.

²⁰Pinch, Trevor J., Bijker Wiebe E., (1984) The Social Construction of Facts and Artefacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other. Στο Pinch, Trevor J., Bijker Wiebe E., Hughes Thomas E., (Επιμ). *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology*. (17-50).MIT Press, σελ. 27.

«[...]προκύπτει στην τεχνολογία όταν ομόφωνα έχει λυθεί ένα πρόβλημα το οποίο εμφανιζόταν κατά τη διαδικασία της εξέλιξης μιας συσκευής. Όταν οι κοινωνικές ομάδες οι οποίες εμπλέκονταν στο σχεδιασμό, αποφασίζουν πως ένα πρόβλημα έχει λυθεί, τότε η τεχνολογία εγκαθιδρύεται. Το αποτέλεσμα είναι η παγίωση. Η παγίωση και η σταθεροποίηση (μιας συσκευής), βεβαία, δεν αποτελούν μεμονωμένα γεγονότα αλλά αναδύονται συνεχώς ως διαδικασίες κατά τη διάρκεια της τεχνολογικής εξέλιξης.»²¹

Συνεπώς, η «παγίωση» στο σχεδιασμό και στη νοηματοδότηση ενός αντικειμένου για μια περίοδο, δεν σημαίνει πως το «μαύρο κουτί», δηλαδή η νοηματοδότηση και ο σχεδιασμός ενός αντικειμένου, δεν μπορεί να ξανανοίξει. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι οι δίσκοι βινυλίου, οι οποίοι έχασαν την εμπορική και χρηστική ισχύ τους λόγω της ηλεκτρονικής διάδοσης της μουσικής. Παρά το γεγονός ότι για μια περίοδο φαινόταν πως οι δίσκοι θα εντάσσονταν στα τεχνουργήματα τα οποία σταδιακά θα χαθούν στο χρόνο, πλέον οι πωλήσεις και η χρήση τους επανήλθαν ως ένα «vintage» στοιχείο, το οποίο μπορεί είτε να αφορά τη διακόσμηση, είτε να έχει συλλεκτική αξία, υπάγοντάς τους έτσι στα προϊόντα που αποκαλύπτουν το οικονομικό status του αγοραστή τους.

1.4. Η κριτική φιλοσοφία της τεχνολογίας του Andrew Feenberg

Σε αυτό το σημείο έχουμε αναφερθεί εν συντομία στον τρόπο πρόσληψης της τεχνολογίας στις νεωτερικές θεωρήσεις και στο ρεύμα της κατασκευασιοκρατίας. Ποια είναι όμως τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία που δανείζεται ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας για να συγκροτήσει τη δική του πολιτική θεωρία;

Η κριτική φιλοσοφία της τεχνολογίας του Andrew Feenberg συνδέεται τόσο με τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας (ΣΕΤ) όσο και με την κριτική θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης. Με απώτερο σκοπό να αναδειχθεί ο κοινωνικο-πολιτικός χαρακτήρας της τεχνολογίας καθώς και οι δυνατότητες εκδημοκρατισμού της, ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας δανείζεται στοιχεία και από τις δύο θεωρήσεις. Αξίζει να σημειωθεί πως παρά το γεγονός ότι και οι δύο προσεγγίσεις ανέλυσαν την τεχνολογία, οι ΣΕΤ «δεν εστίασαν επαρκώς στα ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα»²², ένα κενό που στη συνέχεια καλύπτεται από την κριτική θεωρία. Παρ' όλα αυτά, από τις ΣΕΤ ο Feenberg υιοθετεί τον αντι-ντετερμινισμό και τον αντιθετικισμό τους.

²¹Pinch, Trevor J., Bijker Wiebe E., Hughes Thomas E., (1984). *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology*. Λονδίνο: MIT Press, σελ. 13

²²Feenberg, A. (2017). «Μια κριτική θεωρία της τεχνολογίας» (μτφρ. Χ. Κόκκινος,). Στο (Επιμ. Κόκκινος Χ. & Πατηνιώτης Μ.), *Φιλοσοφία της τεχνολογίας: Μία κριτική επισκόπηση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή, σελ.237.

Συγκεκριμένα, προκειμένου να θεμελιώσει τη θέση του για τον υβριδικό χαρακτήρα των τεχνολογικών μέσων, ο Feenberg αποδέχεται τη θεωρία δρώντος-δικτύου όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Bruno Latour. Για τον Γάλλο φιλόσοφο:

«Το «κοινωνικό», όπως και το «φυσικό» ή το «επιστημονικό», δε βρίσκονται ποτέ σε «καθαρές» μορφές. Στην πράξη, φυσικο-τεχνικό και κοινωνικό συνυπάρχουν με τη μορφή υβριδίων. Αυτό που υπήρχε και υπάρχει είναι ένα continuum ανάμεσα σε φύση και σε κοινωνία (ibid). Για το λόγο αυτό, θα πρέπει να επαναστοχαστούμε και να εξηγήσουμε εκ νέου την έννοια «κοινωνικός» καθώς και την έννοια της δράσης, συμπεριλαμβάνοντας αυτή τη φορά όχι μόνο τις ανθρώπινες αλλά και τις μη-ανθρώπινες οντότητες (όπως φυσικές δυνάμεις, μηχανές, μικρόβια κ.ά.)»²³.

Σε αυτήν τη βάση ο Latour προτείνει την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας. Η τελευταία προτρέπει τους επιστήμονες να αποδίδουν συμμετρική αξία τόσο στους ανθρώπινους όσο και στους μη ανθρώπινους δρώντες. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Latour, κάθε οντότητα (ανθρώπινη και μη) αναδύεται μέσω των υβριδικών δικτύων, στα οποία η έννοια του δράστη έχει ένα σημειωτικό χαρακτήρα και μπορεί να αποδοθεί σε κάθε οντότητα ²⁴.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε, πως η αρχή της γενικευμένης συμμετρίας, του Latour, αποτελεί μια απάντηση στην αρχή της συμμετρίας της κατασκευασιοκρατίας. Η τελευταία, προτείνει μια συμμετρική ανάλυση στους διάφορους σχεδιασμούς ενός τεχνουργήματος, οι οποίοι προέκυψαν πριν αυτό να λάβει την τελική μορφή του, πριν δηλαδή παγιωθεί ο σχεδιασμός του και μπει στο «μαύρο κουτί». Ενώ η αρχή της συμμετρίας επικρίθηκε για την αγνόηση των συμφερόντων των συμμετεχόντων, η αρχή της γενικευμένης συμμετρίας κατηγορήθηκε για μεροληψία υπέρ των «νικητών», δηλαδή των τεχνουργημάτων, τα οποία επικράτησαν, ορίζοντας εν τέλει έννοιες όπως «φύση», «πολιτισμός» κτλ²⁵. Για την αποφυγή των ανωτέρω προσκομμάτων, ο Feenberg προτείνει την «συμμετρία προγράμματος και αντι-προγράμματος». Σύμφωνα με τον Αμερικανό φιλόσοφο:

«Προγράμματα που ανταποκρίνονται στις προθέσεις συγκεκριμένων δρώντων, διαμορφώνουν υποσύνολα των διασυνδεδεμένων στοιχείων που συνυπάρχουν στο δίκτυο. Εκεί που οι δρώντες βρίσκονται σε διαμάχη, διαφορετικά προγράμματα είναι δυνατόν να αναδεικνύουν διαφορετικά στοιχεία. Για παράδειγμα, το ίδιο εργοστάσιο που φαντάζει στους μάνατζερ ως μια οικονομική οντότητα είναι δυνατόν να εκλαμβάνεται από τους γείτονες ως μια πηγή μόλυνσης. Και οι μάνατζερ και οι γείτονες ανήκουν στο

²³Γεωργοπούλου, Π. (2007). Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία και η διεύρυνση του «κοινωνικού» στον κόσμο των τεχνοφυσικών αντικειμένων: Η θεώρηση του B. Latour. *The Greek Review of Social Research*, 123, σελ. 148-149.

²⁴Latour, B. (2017). On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications. *Philosophical Literary Journal Logos*, 27(1), σελ. 179.

²⁵Περπερίδης, Ι. (2023). Η “εναλλακτική νεωτερικότητα” και ο “εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας” σε συνθήκες σύγχρονων ψηφιακών τεχνολογιών: Η κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Andrew Feenberg (Διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. σελ.63.

δίκτυο του εργοστασίου, όμως οι διαφορετικές σχέσεις τους με αυτό εκδηλώνονται μέσω διαφορετικών προγραμμάτων, για παράδειγμα με ένα επιχειρησιακό πλάνο και μια αγωγή.»²⁶.

Τα παραπάνω θεμελιώνουν τον υβριδικό χαρακτήρα των τεχνολογικών μέσων, καθώς και ορισμένα περιθώρια παρέμβασης των δραστών του δικτύου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί οι παραπάνω θεωρήσεις αναπτύχθηκαν σαν απάντηση στη δυστοπική κριτική της νεωτερικότητας του 20ου αιώνα. Για την κατασκευασιοκρατία, και ιδιαίτερα για τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, καταστατική συνθήκη της ανθρώπινης ύπαρξης αποτελεί η συμμετοχή των ανθρώπων σε δίκτυα που περιλαμβάνονται άνθρωποι και μη άνθρωποι δρώντες. Το κοινωνικό έτσι αποτελεί μια συνεχώς αναδυόμενη επιτελεστική διαδικασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η τεχνική ορθολογικότητα, δηλαδή η αύξηση του ελέγχου και της υπολογισιμότητας της κοινωνικής ζωής με στόχο την αποτελεσματικότητα, δεν αποτελεί μια αυθόρμητη συνέπεια της τεχνολογικής ανάπτυξης, ούτε αντιτίθεται στην ανθρώπινη υπόσταση.

Παρ' όλα αυτά, η συμβολή της κριτικής θεωρίας της Σχολής της Φρανκφούρτης είναι σημαντική και σε αυτή θα βασιστεί ο Feenberg για να θεμελιώσει τη θέση του περί εκδημοκρατισμού των τεχνολογικών μέσων. Αντί να θεωρεί την τεχνολογική ανάπτυξη ως ένα αναπόφευκτο εργαλείο κυριαρχίας, ο Feenberg υποστηρίζει ότι η τεχνολογία μπορεί να αποτελέσει πεδίο κοινωνικού αγώνα και επαναπροσδιορισμού. Ο ίδιος δεν αντιτίθεται εξ ολοκλήρου στις σχέσεις εξουσίας και στην τεχνική ορθολογικότητα, οι οποίες μπορούν να προκύψουν ως συνέπεια της ελλιπούς παρέμβασης των υποκειμένων στο τεχνολογικό σχεδιασμό. Σε αντίθεση, όμως, με τις αναλύσεις της Σχολής της Φρανκφούρτης, οι οποίες «δεν άφησαν κανένα περιθώριο για την επιστροφή της δυνατότητας εμπρόθετης δράσης»²⁷, ο Feenberg θα επιχειρήσει με την κριτική του θεωρία να αναδείξει τους όρους για τη δυνατότητα του δημοκρατικού μετασχηματισμού της τεχνολογίας. Με άλλα λόγια, η θεωρία του Feenberg επεκτείνει την κριτική προσέγγιση της Σχολής της Φρανκφούρτης, προτείνοντας μια πιο αισιόδοξη προοπτική για την τεχνολογία, η οποία δεν είναι αναγκαστικά δεσμευμένη από τις υπάρχουσες εξουσιαστικές δομές. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι χρήστες και τα κοινωνικά κινήματα μπορούν να επηρεάσουν την κατεύθυνση του τεχνολογικού σχεδιασμού.

²⁶ Feenberg, A. (2017). «Μια κριτική θεωρία της τεχνολογίας» (μτφρ. Χ. Κόκκινος,). Στο (Επιμ. Κόκκινος Χ. & Πατηνιώτης Μ.), *Φιλοσοφία της τεχνολογίας: Μία κριτική επισκόπηση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή, σελ. 251-252.

²⁷ Στο ίδιο, σελ.260

2. Δημοκρατία και δημοκρατικός εξορθολογισμός

2.1. Η διαμόρφωση του τεχνικού κώδικα μέσω των παρεμβάσεων

Το παρόν υποκεφάλαιο εστιάζει στο ζήτημα του δημοκρατικού μετασχηματισμού της τεχνολογίας, θέτοντας ως αφετηρία τρεις βασικές παραδοχές. Πρώτον, ότι η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη, αλλά συνδέεται άμεσα με την πολιτική και ιδιαίτερα με την έννοια της δημοκρατίας. Δεύτερον, ότι η τεχνολογία δεν είναι δεδομένη, αλλά μπορεί να μετασχηματιστεί. Και τρίτον, ότι για να γίνει λόγος για το δημοκρατικό μετασχηματισμό της, προϋποτίθεται ότι φέρει ήδη μη δημοκρατικά χαρακτηριστικά.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις παραδοχές, το υποκεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσει να απαντήσει σε κρίσιμα ερωτήματα: Πώς νοηματοδοτεί ο Feenberg την έννοια της δημοκρατίας και πώς τη συσχετίζει με την τεχνολογία; Με ποιες έννοιες περιγράφει τις υπάρχουσες δομές εξουσίας στο σχεδιασμό των τεχνουργημάτων και με ποιους μηχανισμούς προτείνει την ανατροπή τους; Μέσα από την ανάλυση αυτών των ερωτημάτων, θα αναδειχθούν οι θεωρητικές αρχές που στηρίζουν την προσέγγιση του Feenberg, καθώς και οι δυνατότητες που ανοίγονται για τον εκδημοκρατισμό των τεχνολογικών μέσων.

Ο Feenberg δεν ταυτίζει την έννοια της δημοκρατίας με το υπάρχον εκλογικό σύστημα. Αντίθετα χρησιμοποιεί τον όρο για να αναφερθεί ευρύτερα στη δυνατότητα συμμετοχής των υποκειμένων στη δημόσια σφαίρα. Σε αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποιεί τον όρο για να αναφερθεί σε *κάθε είδους συμμετοχή*, ακόμη και αν αυτή αφορά μποϊκοτάζ, διαμαρτυρίες ή ακόμη και περιπτώσεις ηλεκτρονικής πειρατείας.²⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «*Το υπάρχον σύστημα ψηφοφορίας και ελέγχου λαμβάνεται υπόψη ως μοντέλο της δημοκρατίας, και ο στόχος είναι να ενταχθούν σε αυτόν το σύστημα και οι αποφάσεις που αφορούν την τεχνολογία*»²⁹.

Αναλυτικότερα, ο Feenberg διακρίνει το διττό ή αμφίσημο (ambivalent) χαρακτήρα της τεχνολογίας μέσα από δύο θεμελιώδεις αρχές: την *αρχή της συντήρησης της ιεραρχίας* (*principle of the conservation of hierarchy*) και την *αρχή του δημοκρατικού εξορθολογισμού* (*principle of democratic rationalization*)³⁰. Η *αρχή της συντήρησης της ιεραρχίας* περιγράφει

²⁸Feenberg, A. & Jandric, P. (2015). The Bursting Boiler of Digital Education: Critical Pedagogy and Philosophy of Technology. *Knowledge Cultures*. 3(5), σελ.138

²⁹Feenberg, A. (1999). *Questioning Technology*. Λονδίνο: Routledge, σελ.105

³⁰Feenberg, A. (2002). *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited*. Οξφόρδη: Oxford University Press, σελ. 92. Σε κάποια άρθρα ονομάζει αυτή την αρχή ως *subversive rationalization* αναφερόμενος στην «ανάποδη» μεριά του Weber (βλ. Feenberg, Andrew. (1998). *Escaping the Iron Cage, or, Subversive Rationalization and Democratic Theory*. Στο R. Schomberg (Επιμ.) *Democratizing Technology: Ethics, Risk, and Public Debate* (σ.1-12).Tilburg: International Centre for Human and Public Affairs, σελ.4)

τον τρόπο με τον οποίο η τεχνολογία, καθώς εξελίσσεται, μπορεί να διατηρεί και να αναπαράγει τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας. Μέσω αυτής, οι τεχνολογικές καινοτομίες δεν λειτουργούν απαραίτητα ως ουδέτερα εργαλεία προόδου, αλλά μπορούν να ενισχύουν κοινωνικές ανισότητες και τις δομές κυριαρχίας.

Αντίθετα, η *αρχή του δημοκρατικού εξορθολογισμού* αποτυπώνει τη δυνατότητα της τεχνολογίας να δημιουργήσει νέους όρους για τη δημοκρατία, αμφισβητώντας και ενδεχομένως υπονομεύοντας τις υπάρχουσες κοινωνικές ιεραρχίες. Μέσα από τη συμμετοχή των πολιτών στο σχεδιασμό και τη χρήση των τεχνολογικών συστημάτων, η τεχνολογία μπορεί να μετατραπεί σε εργαλείο ενδυνάμωσης, προωθώντας έναν πιο δημοκρατικό και συμπεριληπτικό κοινωνικό μετασχηματισμό. Αυτή η αμφίδρομη δυναμική της τεχνολογίας αποτελεί τον πυρήνα της θεωρίας του Feenberg, προσφέροντας ένα εννοιολογικό πλαίσιο για την κατανόηση τόσο των μηχανισμών διατήρησης της εξουσίας, όσο και των δυνατοτήτων δημοκρατικού μετασχηματισμού μέσω της τεχνολογικής παρέμβασης.

Πώς εννοεί όμως ο Feenberg τις μη δημοκρατικές δομές εξουσίας στη νεωτερική τεχνολογία; Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα θα πρέπει να αναφερθούμε σε δύο ακόμη έννοιες του Αμερικανού φιλοσόφου: στον *τεχνικό κώδικα (technical code)* και στη *λειτουργική αυτονομία (operational autonomy)*. Συγκεκριμένα, στον τεχνικό κώδικα αποτυπώνονται οι πολιτισμικές αξίες που παγιώθηκαν στο σχεδιασμό ενός αντικειμένου και προβάλλονται πλέον ως φυσικές. Θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτελεί ένα αποκρυσταλλωμένο πρόγραμμα (με την έννοια που του δίνει ο Latour). Με άλλα λόγια, όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά του σχεδιασμού της τεχνολογίας που αντανακλούν τις πολιτισμικές αξίες μιας κοινωνίας συγκροτούν τον «τεχνικό κώδικα» ενός τεχνουργήματος³¹. Για παράδειγμα το γεγονός ότι τα εργαλεία είναι σχεδιασμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούν να χρησιμοποιούνται από ενήλικες, υποδηλώνει την αξία της εργασίας ως μια δραστηριότητα ενηλίκων.

Στο βαθμό που αυτός ο κώδικας προκύπτει από τη λειτουργική αυτονομία των εταιριών, το τεχνουργήμα προάγει την αρχή της συντήρησης της ιεραρχίας. Πιο συγκεκριμένα, για τον Feenberg η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από τη «λειτουργική αυτονομία» (operational autonomy) των εταιριών «*τη δυνατότητα, δηλαδή, να επηρεάζονται οι σχεδιασμοί των παραγόμενων τεχνουργημάτων από μία εταιρική ελίτ*»³². Αυτή η λειτουργική αυτονομία προάγει έναν τεχνολογικό σχεδιασμό που υπηρετεί τη συντήρηση του υπάρχοντος βιομηχανικού

³¹Brey, P.(χ.χ.). *Feenberg on modernity and technology*. Ανακτήθηκε 6 Δεκεμβρίου, 2024, από https://www.sfu.ca/~andrewf/books/Feenberg_Modernity_Technology.pdf, σελ. 3.

³²Περπερίδης, Ι. (2023). *Η “εναλλακτική νεωτερικότητα” και ο “εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας” σε συνθήκες σύγχρονων ψηφιακών τεχνολογιών: Η κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Andrew Feenberg* (Διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ.72.

συστήματος και της κάθετης ιεραρχίας του. Με έμφαση στην «αποδοτικότητα», τα χαρακτηριστικά των τεχνουργημάτων παρουσιάζουν ως «φυσική» την τεχνική ορθολογικότητα. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η λειτουργική αυτονομία των εταιρειών στην κατασκευή των τεχνουργημάτων, δεν έχει ως προϋπόθεση την ιδιωτική ιδιοκτησία, αλλά μπορεί να ασκηθεί και από το κράτος ή έναν μη κυβερνητικό οργανισμό³³.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, για την εφαρμογή του δημοκρατικού εξορθολογισμού, βασική προϋπόθεση είναι η δυνατότητα παρέμβασης των χρηστών για την υπονόμηση του αρχικού σχεδιασμού μιας τεχνολογίας, και τον ανασχεδιασμό της για την εξυπηρέτηση των αναγκών των χρηστών. Πιο αναλυτικά, όσον αφορά το δημοκρατικό εξορθολογισμό ο Αμερικανός φιλόσοφος αναφέρει «*Προτείνω την έννοια του δημοκρατικού εξορθολογισμού για να αναφερθώ στις παρεμβάσεις που μεταβάλλουν τις μη δημοκρατικές δομές εξουσίας οι οποίες είναι ριζωμένες στη νεωτερική τεχνολογία*»³⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο οι παρεμβάσεις, δηλαδή οι διάφοροι δημοκρατικοί εξορθολογισμοί των σχεδιασμών μιας τεχνολογίας, δεν είναι συντηρητικοί και δημιουργούν περιθώρια για μελλοντικούς σχεδιασμούς, αποδεσμευμένους από τις παραδοσιακές αξίες που εξυπηρετούν την αναπαραγωγή των υπάρχοντων μορφών εξουσίας. Ταυτόχρονα, προσανατολίζονται σε ζητήματα που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, την υγεία, το περιβάλλον και την ποιότητα εργασίας. Ενώ για την επίτευξή τους, χρησιμοποιούν καινοτόμες επικοινωνιακές στρατηγικές οι οποίες, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνδέονται άμεσα με το διαδίκτυο.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειωθεί ότι για τον Feenberg η έννοια της *εμπρόθετης δράσης (agency)* είναι άμεσα συνυφασμένη με την *ιδιότητα του πολίτη (citizenship)*. Ποια σχέση έχει όμως η δράση του υποκειμένου, και ιδιαίτερα η πολιτικά προσανατολισμένη δράση, με την τεχνολογία;

Εφόσον η τεχνολογία δεν αποτελεί ένα σύνολο ουδέτερων τεχνολογικών μέσων, αλλά διαμορφώνει και διαμορφώνεται από το κοινωνικό, τότε εμπλέκεται με την πολιτική. Εάν εμπλέκεται με την πολιτική και άρα και με την ίδια τη δημοκρατία, τότε η δυνατότητα της εμπρόθετης δράσης, δηλαδή της παρέμβασης των υποκειμένων στο *σχεδιασμό* της, είναι ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που πρέπει να εξετάσουμε προκειμένου να «ξετυλίξουμε» το νήμα της σκέψης του Feenberg. Με άλλα λόγια, η έννοια της δημοκρατίας, ή αλλιώς ο «εκδημοκρατισμός» των τεχνολογικών μέσων, συνδέεται άμεσα με τη δυνατότητα των υποκειμένων να παρεμβαίνουν στο σχεδιασμό τους.

³³Beira, E., & Feenberg, A. (2018). *Technology, Modernity, and Democracy: Essays by Andrew Feenberg*. Λονδίνο: Rowman & Littlefield International.σελ 32.

³⁴ Feenberg, A. (1999). *Questioning Technology*. Λονδίνο: Routledge, σελ. 108.

Συγκεκριμένα για τον Feenberg «*Το ζήτημα δεν είναι πλέον η άμεση δημοκρατία αλλά η εμπρόθετη δράση(agency)*»³⁵. Αυτή η δράση αποτελεί έτσι μια προσανατολισμένη ενέργεια, εφόσον το υποκείμενο στοχεύει στην επιδίωξη κάποιου επωφελή (για το ίδιο ή για το δημόσιο συμφέρον) σκοπού. Δεν είναι δηλαδή μια τυχαία ενέργεια εντός των ορίων της ιδιωτικής ζωής. Για τον Feenberg η εμπρόθετη δράση προϋποθέτει τρία βασικά στοιχεία: τη γνώση (knowledge), την ισχύ (power), και την κατάλληλη συγκυρία (appropriate occasion)³⁶. Με την έννοια της ισχύος, εννοείται εδώ η δυνατότητα των υποκειμένων να μεταβάλλουν το τρέχον συγκείμενο, ενώ η κατάλληλη συγκυρία προκύπτει ως ιστορική συνθήκη.

Από τα τρία στοιχεία που αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την προσανατολισμένη δράση, το ζήτημα της γνώσης είναι εκείνο στο οποίο επικεντρώνεται ο φιλόσοφος για να συνδέσει το ζήτημα της παρέμβασης με την ιδιότητα του πολίτη, την τεχνολογία και τη δημοκρατία. Σύμφωνα με την επικρατούσα τεχνοκρατική λογική, τα ζητήματα που αφορούν την τεχνολογία προϋποθέτουν μια εξειδικευμένη γνώση από ειδικούς που γνωρίζουν όλα όσα είναι σχετικά με ένα τεχνούργημα. Για τον Feenberg, όμως, ο χαρακτήρας της ίδιας της εμπειρίας διαψεύδει συνεχώς αυτή την πεποίθηση. Στον πραγματικό κόσμο, τα πάντα συνδέονται και τελικά τα τεχνουργήματα μπορούν να εξελιχθούν ή να δεχτούν «*ανασχεδιασμούς*» από διάφορα πεδία, γεγονός που συνεπάγεται πως οι ίδιοι οι χρήστες μιας τεχνολογίας, μπορούν να γνωρίζουν κάτι που ένας εξειδικευμένος ειδικός δεν έχει λάβει υπόψη³⁷. Συγκεκριμένα για τον Αμερικανό φιλόσοφο «*Από τη στιγμή που τα διδάγματα της εμπειρίας δεν διαμορφώνουν πλέον την τεχνική πρόοδο, αυτή καθοδηγείται αποκλειστικά από το κνήγι του πλούτου και της ισχύος.*»³⁸

Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, η διαμεσολάβηση της τεχνογνωσίας των ειδικών αποτελεί ένα ακόμη εμπόδιο για τον εκδημοκρατισμό των τεχνολογικών μέσων και σχετίζεται άμεσα με αυτό που ο Feenberg ονομάζει λειτουργική αυτονομία των εταιρειών. Συνεπώς, η έννοια της δημοκρατίας σχετίζεται άμεσα με το ζήτημα της παρέμβασης σε επίπεδο τεχνουργημάτων. Αυτές οι παρεμβάσεις, οι οποίες αποτελούν τη θεμελιώδη προϋπόθεση του δημοκρατικού εξορθολογισμού από τους πολίτες, είθισται να προκύπτουν ως αποτέλεσμα των «*απρόβλεπτων*» συνεπειών των τεχνουργημάτων συγκεκριμένα :

«*Από άτομα που συμμετέχουν άμεσα σε τεχνικά διαμεσολαβημένες δραστηριότητες και είναι ικανά να πραγματώσουν αμφίσημες δυνατότητες, οι οποίες είχαν κατασταλεί από την επικρατούσα τεχνολογική*

³⁵ Στο ίδιο,σελ. 133

³⁶Beira, E., & Feenberg, A. (2018). *Technology, Modernity, and Democracy: Essays by Andrew Feenberg*. Λονδίνο: Rowman & Littlefield International.σελ. 82.

³⁷Στο ίδιο, σελ. 90.

³⁸Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Παρπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ.339.

ορθολογικότητα. Αυτό το αποκαλώ «δημοκρατικό εξορθολογισμό». Ξεκινά από τις συνέπειες της ίδιας της τεχνολογίας, από τους τρόπους με τους οποίους κινητοποιεί τον πληθυσμό γύρω από τεχνικές διαμεσολαβήσεις.»³⁹

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί πως, για τον Feenberg, ο χαρακτήρας των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων έχει μεταβληθεί και η πολιτική δραστηριότητα μπορεί πλέον να αφορά μικρότερες παρεμβάσεις στην κοινωνική ζωή, τις οποίες συχνά τις ονομάζουμε μικροπολιτική⁴⁰. Για τον Feenberg το πεδίο της τεχνικής σφαίρας σχετίζεται άμεσα με αυτές τις παρεμβάσεις/μικροπολιτικές. Ο φιλόσοφος διακρίνει τρία είδη δημοκρατικών παρεμβάσεων. Το πρώτο αφορά περιπτώσεις όπου τα υποκείμενα εμπλέκονται σε διενέξεις που αφορούν την τεχνολογία (όπως για παράδειγμα οι επιπτώσεις που μπορεί να έχει μια τεχνολογία σε περιβαλλοντολογικά ζητήματα). Ένα δεύτερο είδος δημοκρατικής παρέμβασης, αφορά την επικοινωνία με τους χρήστες μιας τεχνολογίας για τη διαμόρφωσή της (κάτι που συνήθως συμβαίνει με την κατασκευή νέων ψηφιακών προγραμμάτων στους υπολογιστές). Ως ένα τελευταίο είδος δημοκρατικής παρέμβασης ο Feenberg χαρακτηρίζει και την οικειοποίηση μιας συσκευής και τη δημιουργική ανακατασκευή της, από τους χρήστες, προκειμένου να εξυπηρετεί και άλλες ανάγκες. Η περίπτωση του διαδικτύου αποτελεί ένα τέτοιο είδος δημοκρατικής παρέμβασης- ανακατασκευής.⁴¹

Για τον Feenberg διακρίνονται τρεις ιστορικές περίοδοι στη νεωτερικότητα, στη διάρκεια των οποίων αναδύθηκε η δυνατότητα των υποκειμένων να παρεμβαίνουν σε ζητήματα που αφορούν την τεχνοκρατική λογική και κατ'επέκταση να παρεμβαίνουν στον τεχνολογικό σχεδιασμό. Η πρώτη προέκυψε τη δεκαετία του '60 με ριζοσπαστικές κριτικές έναντι της γραφειοκρατίας και της περιορισμένης συμμετοχής στις διάφορες πολιτικές διαδικασίες. Εκείνη την περίοδο η μαρξιστική κριτική για την *αποξένωση (alienation)* γίνεται μια από τις πιο δημοφιλείς κριτικές μεταξύ των διαφόρων φοιτητικών κινημάτων. Ακολουθούν στη συνέχεια οι δεκαετίες του '70 και του '80, με στοχευμένες κινητοποιήσεις που αφορούσαν την τεχνολογία και περιβαλλοντολογικά ζητήματα. Παράλληλα, εκείνη την περίοδο υπήρξαν έντονες κινητοποιήσεις που αφορούσαν το δικαίωμα στην άμβλωση, καθώς και αντιμαχίες μεταξύ των ασθενών AIDS και των επιστημόνων για ζητήματα που αφορούσαν τους περιορισμούς στην πρόσβαση πειραματικών φαρμάκων. Αυτή η παρέμβαση των ασθενών, είχε ως αποτέλεσμα την εισαγωγή μιας νέας ηθικής διάστασης στις επιστημονικές πρακτικές. Τέλος, η τρίτη ιστορική περίοδος αφορά τη δεκαετία του '90, που σηματοδοτείται από τη

³⁹ Feenberg, A. (1999). *Questioning Technology*. Λονδίνο: Routledge, σελ. 105

⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 106

⁴¹ Beira, E., & Feenberg, A. (2018). *Technology, Modernity, and Democracy: Essays by Andrew Feenberg*. Λονδίνο: Rowman & Littlefield International. σελ.89

ραγδαία ανάπτυξη του διαδικτύου. Το νέο αυτό μέσο διαμόρφωσε μια διαφορετική σχέση μεταξύ των χρηστών και των τεχνολογικών μέσων, καθώς η ίδια η μορφή του συνδιαμορφώθηκε μέσα από τη δράση των χρηστών. Μέσω της παράνομης διείσδυσης στον κώδικα ή της καινοτόμου χρήσης των ήδη υφιστάμενων λειτουργιών, οι χρήστες κατάφεραν να προσδώσουν στο διαδίκτυο έναν νέο χαρακτήρα, υπονομεύοντας τον αρχικό, περισσότερο ελεγχόμενο σχεδιασμό του ⁴². Οι τρεις αυτές ιστορικές φάσεις αναδεικνύουν, σύμφωνα με τον Feenberg, τη σταδιακή μετατόπιση από μια παθητική πρόσληψη της τεχνολογίας, σε μια πιο ενεργητική και συμμετοχική στάση, η οποία θέτει τις βάσεις για το δημοκρατικό μετασχηματισμό της.

2.2. Δημοκρατία και ορθολογικότητα : Το ζήτημα της πρωτογενούς εργαλειοποίησης

Το ζήτημα της παρέμβασης στον τεχνολογικό σχεδιασμό, είναι πολύ σημαντικό. Στην ουσία η παρέμβαση αυτή σχετίζεται άμεσα με τη θεωρία του Feenberg για τη *δευτερογενή εργαλειοποίηση* (*secondary instrumentalization*). Η έννοια της δευτερογενούς εργαλειοποίησης αναπτύσσεται από τον Αμερικανό φιλόσοφο της τεχνολογίας, σαν απάντηση στις ουσιολογικές προσεγγίσεις και σαν μέσο γεφύρωσης του χάσματος ανάμεσα στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας και στην κριτική θεωρία. Πιο αναλυτικά, η θεωρία της εργαλειοποίησης του Feenberg «υποστηρίζει ότι η τεχνολογία πρέπει να αναλύεται σε δύο επίπεδα: το επίπεδο της αρχικής μας λειτουργικής σχέσης με την πραγματικότητα και το επίπεδο του σχεδιασμού και της υλοποίησης».⁴³

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Feenberg επιχειρεί με τη θεωρία του για τη δευτερογενή εργαλειοποίηση να προτείνει στην ουσία μια εναλλακτική νεωτερικότητα. Αυτή η νεωτερικότητα που προτείνει ο Feenberg, διαθέτει τους όρους για να μπορούν τα υποκείμενα να διαμορφώνουν την τεχνολογία και το σχεδιασμό της, εκπροσωπώντας τα συμφέροντά τους και ταυτόχρονα αποφεύγοντας την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας, όπως αυτές προκύπτουν από την εργαλειολογική λογική. Έτσι, σε αντίθεση με τις ουσιολογικές και πεσιμιστικές προσεγγίσεις για τη νεωτερικότητα και την τεχνολογία—με κύριο εκπρόσωπο τον Heidegger—ο Feenberg προτείνει μια εναλλακτική θεωρία, σύμφωνα με την οποία η νεωτερικότητα ενσωματώνει τη δυνατότητα του *δημοκρατικού εξορθολογισμού* της τεχνολογίας. Ποια είναι, όμως, η έννοια της *πρωτογενούς εργαλειοποίησης* (*primary*

⁴²Στο ίδιο, σελ. 86

⁴³Feenberg, A. (2005). Critical theory of technology: An overview. *Tailoring Biotechnologies*, 1(1), σελ.50

instrumentalization) και πώς αυτή συνδέεται με την ουσιοκρατική ανάλυση του Heidegger για την τεχνολογία;

Για τον Feenberg οι ουσιοκράτες φιλόσοφοι της τεχνικής «*θεματοποιούν αποκλειστικά την πρωτογενή εργαλειοποίηση*»⁴⁴. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάλυσης της πρωτογενούς εργαλειοποίησης είναι ο Heidegger. Σύμφωνα με τον Γερμανό φιλόσοφο, οι επιστήμες της νεωτερικότητας μετατρέπουν σε αντικείμενο της τεχνικής κάθε φαινόμενο του φυσικού κόσμου. Χρησιμοποιώντας ως μεθόδους μελέτης και συγκρότησης της επιστημονικής γνώσης την παρατήρηση, το πείραμα, την επανάληψη και τον υπολογισμό, η επιστημονική λογική τοποθετεί την ιδέα ενός αντικειμένου αρχικά στο επίπεδο της υπόθεσης και στη συνέχεια καταλήγει στο συμπέρασμα⁴⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, η οντολογία των αντικειμένων παρουσιάζεται ως μια *υπόθεση* που υπόκειται σε επιβεβαίωση ή απόρριψη μέσω της επιστημονικής διαδικασίας.

Η συλλογιστική πορεία *υπόθεση – πείραμα – αποτέλεσμα – συμπέρασμα*, η οποία χρησιμοποιούνταν κυρίως στις θετικές επιστήμες και στη συνέχεια επεκτάθηκε στις κοινωνικές επιστήμες, είχε, σύμφωνα με τον Heidegger, τρεις σημαντικές συνέπειες. Πρώτον, εγκαθιδρύει μια *υπερβατολογική (transcendental)* λογική, στην οποία τόσο η επιστήμη όσο και τα αντικείμενα παρουσιάζονται αποκομμένα από τον ιστορικό χρόνο, σαν να υφίστανται ανεξάρτητα από τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που τα περιβάλλουν. Δεύτερον, τα αντικείμενα γίνονται αντιληπτά ως *ανεξάρτητες οντότητες*, οι οποίες αποκτούν τον χαρακτήρα τους αποκλειστικά μέσα από τη χρήση τους, δηλαδή μέσα από τη λειτουργική τους ένταξη σε τεχνολογικά και επιστημονικά συστήματα. Τέλος, η επιστημονική μεθοδολογία διαμορφώνει έναν συγκεκριμένο τρόπο μελέτης, ερμηνείας και πρόσληψης της πραγματικότητας, ο οποίος βασίζεται στον *τεχνολογικό τρόπο σκέψης (technological thinking)*. Αυτό σημαίνει ότι η πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή πρωτίστως ως ένα σύνολο πόρων προς αξιοποίηση, γεγονός που περιορίζει την κατανόηση του κόσμου αποκλειστικά στη διάσταση της χρησιμότητας και της λειτουργικότητας.

Πιο αναλυτικά, στο διάσημο έργο του «Είναι και ο Χρόνος» ο Heidegger αναπτύσσει την οντολογία του σχετικά με την εργαλειακότητα. Προκειμένου να ξεφύγει από το καρτεσιανό σχήμα νους-ύλη, ο Γερμανός φιλόσοφος εισάγει την ιδέα του σχετικά με το Dasein (είναι). Στην ανάλυσή του, θα μπορούσαμε να πούμε πως το υποκείμενο ταυτίζεται με το Dasein. Χωρίς να υπάρχει η διάκριση ενσώματης - υλικής δηλαδή- υπόστασης και πνεύματος, το

⁴⁴Μαγγίνη, Γ. (2010). *Για μια Ερμηνευτική του Τεχνικού Κόσμου: Από τον Χάιντεγκερ στην Σύγχρονη Τεχνοεπιστήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 147.

⁴⁵Στο ίδιο, σελ. 112

υποκείμενο αποτελεί ένα *είναι* εντός του κόσμου. Το Dasein χαρακτηρίζεται από δύο ιδιότητες, την εγγενή γνώση να χρησιμοποιεί καθώς και την κατανόηση της λειτουργίας των όντων/ των εργαλείων που συναντά στον κόσμο.

Σύμφωνα με τον Heidegger ο άνθρωπος ρίχνεται (*geworfen*) σε έναν κόσμο γεμάτο αντικείμενα. Τα τελευταία διακρίνονται σε αυτό που ο ίδιος χαρακτηρίζει ως όργανα ή πρόχειρα όντα, και στα παρευρισκόμενα όντα. Τα πρόχειρα όντα αφορούν κατά κύριο λόγο την εργασία, και αποκαλύπτουν την ουσία τους τη στιγμή της χρήσης τους, μια ενέργεια την οποία επιτελεί το Dasein. Αντίθετα τα παρευρισκόμενα όντα υπάρχουν χωρίς να φέρουν κάποια χρηστική αξία. Αποτελώντας τον «*αρνητικό πόλο της προχειρότητας*»⁴⁶, τα παρευρισκόμενα όντα στη θεωρία του Γερμανού στοχαστή αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο η πραγματικότητα αποτελεί, για το dasein, ένα άθροισμα σχέσεων μεταξύ των πρόχειρων όντων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το άτομο προσλαμβάνει την πραγματικότητα στη βάση της χρηστικής αξίας των αντικειμένων, χωρίς όμως να αναδύεται η ουσία τους. Αυτό είναι που ο Heidegger ονομάζει *Das Problem des Scheins* και πάνω σε αυτό αναπτύσσει την κριτική του στο νεοκαντιανισμό και κατ' επέκταση στην ίδια τη νεωτερικότητα, ότι δηλαδή ο ίδιος ο τρόπος της «αντικειμενικής» - «χρηστικής» πρόσληψης των όντων έχει κανονικοποιηθεί στη νεωτερικότητα, αποκρύπτοντας την ουσία τους. Αυτή η απόκρυψη έχει ως αποτέλεσμα την απο-κοσμίκευση (*de-world*) των όντων και την εκ νέου ανάδυση της ουσίας τους (*Enframing*) στη βάση της εργαλειακής ορθολογικότητας. Με άλλα λόγια, την απόκρυψη της ουσίας των όντων ακολουθεί η εκ νέου ανάδυσή της, η οποία λαμβάνει τη μορφή της από το σκοπό του υποκειμένου⁴⁷.

Αυτός ο τρόπος πρόσληψης των όντων οδηγεί στην εξαντικειμενοποίησή τους, ενώ παράλληλα συστηματοποιεί τον τεχνολογικό τρόπο σκέψης. Ο τελευταίος αφορά τη χρήση μέσων για την επίτευξη σκοπών. Για τον Γερμανό στοχαστή, η γενικευμένη επικράτηση του τεχνολογικού τρόπου σκέψης στη νεωτερικότητα οδηγεί στην αντίληψη τόσο της φύσης όσο και των όντων αποκλειστικά ως αντικείμενα προς χρήση, απογυμνώνοντάς τα από οποιαδήποτε εγγενή αξία πέραν της λειτουργικότητάς τους. Σύμφωνα με την Μαγγίνη «*O Feenberg συνοψίζει την κριτική του σε αυτό που συνιστά κατά τη γνώμη του την αχίλλειο πτέρνα της χαιντεγκεριανής θεώρησης της τεχνικής και το οποίο δεν είναι άλλο από την κατ' αυτόν ασαφή και αφηρημένη διάκριση μεταξύ Είναι και όντων μεταξύ «οντολογικού» και «οντικού» επιπέδου. Λόγω αυτής της ασάφειας ο Χάιντεγκερ δεν μπορεί να αναγνωρίσει ότι ζούμε σε έναν*

⁴⁶Ευσταθιάδης, Γ. (2020). *Φιλοσοφία της Τεχνολογίας : Εργαλειακότητα*. Μη εκδεδομένη διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σελ. 53.

⁴⁷Feenberg, A. (2000). *From Essentialism to Constructivism: Philosophy of Technology at the Crossroads, Technology and the Good Life*. σελ. 296.

τεχνολογικό βιόκοσμο, μέσα στον οποίο όχι μόνο χειριζόμαστε και ελέγχουμε τα τεχνολογικά αντικείμενα αλλά και βρίσκουμε νόημα μέσω αυτών».⁴⁸

Με άλλα λόγια, για τον Feenberg η οντολογία του Heidegger δηλώνει πως φαίνεται η τεχνολογία να εμπλέκεται σε μια πολιτισμική κουλτούρα σκέψης, υπό το πρίσμα της οποίας όλα γίνονται αντικείμενα ελέγχου, αφού ο ίδιος ο χαρακτήρας της κουλτούρας είναι εργαλειακός. Κατά τον Feenberg, η θεωρία του Γερμανού στοχαστή δεν αφήνει περιθώρια για μια ολική ανασυγκρότηση του χαρακτήρα της τεχνολογίας, αφού η ενεργητικότητα του υποκειμένου θα οδηγήσει απλά σε περαιτέρω επέκταση της τεχνολογίας και του εργαλειακού τρόπου σκέψης.⁴⁹

Χαρακτηριστικά ο Feenberg αναφέρει «*Δυστυχώς το επιχείρημα του Heidegger αναπτύσσεται στην βάση ενός τόσο υψηλού επιπέδου αφαίρεσης που ουσιαστικά δεν μπορεί να κάνει κάποια διάκριση ανάμεσα στον ηλεκτρισμό και στις ατομικές βόμβες ή ανάμεσα στις αγροτικές τεχνικές και στο ολοκαύτωμα. Εφόσον όλες αυτές οι μορφές δράσης εκφράζονται στο ίδιο πλαίσιο, το οποίο καλούμαστε να υπερβούμε μέσω της ανάκτησης μιας βαθύτερης σχέσης με το είναι*»⁵⁰. Με αυτή την κριτική, ο Feenberg υπογραμμίζει τη δυσκολία της προσέγγισης του Heidegger να παρέχει ένα πρακτικό ή διαφοροποιημένο πλαίσιο για την κατανόηση της τεχνολογίας, αντιμετωπίζοντάς την αντίθετα ως ένα ενιαίο, αναπόδραστο πεδίο εργαλειακής σκέψης.

2.3. Από την πρωτογενή στη δευτερογενή εργαλειοποίηση: Η σύνδεση της ουσιοκρατίας με τον κονστρουκτιβισμό

Η θεωρία της εργαλειοποίησης (*instrumentalization theory*) του Feenberg στοχεύει, λοιπόν, στην ανάδειξη του κοινωνικού χαρακτήρα της τεχνολογίας⁵¹. Βασικός του στόχος είναι να γεφυρωθεί το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στην κριτική θεωρία και στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας. Όπως έχει ήδη αναφερθεί ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας υποστηρίζει πως στον πυρήνα της κριτικής θεωρίας αναδεικνύεται μόνο η λειτουργική διάσταση της τεχνολογίας, δηλαδή ο εργαλειακός χαρακτήρας της. Με την έννοια της εργαλειακότητας, όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, εννοείται η χρήση της τεχνολογίας για την εξυπηρέτηση των ανθρώπινων αναγκών. Σε αυτό το πλαίσιο η τεχνολογία παρουσιάζεται

⁴⁸Μαγγίνη, Γ. (2010). *Για μια Ερμηνευτική του Τεχνικού Κόσμου: Από τον Χάιντεγκερ στην Σύγχρονη Τεχνοεπιστήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 149.

⁴⁹Feenberg, A. (2000). From Essentialism to Constructivism: Philosophy of Technology at the Crossroads. *Technology and the Good Life*, σελ. 296.

⁵⁰Στο ίδιο, σελ.297

⁵¹Feenberg, A. (2022). Critical constructivism: An exposition and defense. *The necessity of critique*, 41, Springer, σελ. 33-34.

σαν κάτι ενιαίο⁵² και «αυτοκινούμενο», που μπορεί να οδηγήσει είτε στην καταδυνάστευση είτε στην εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών.

Παρ' όλα αυτά, για τον Feenberg, η ουσία της τεχνολογίας έχει έναν διττό χαρακτήρα. Από τη μία πλευρά, η τεχνολογία όντως συνδέεται με τη λειτουργική συγκρότηση τόσο των τεχνικών αντικειμένων όσο και των υποκειμένων. Αυτή τη διάσταση της τεχνολογίας ο Feenberg την ονομάζει «πρωτογενή εργαλειοποίηση» (*primary instrumentalization*). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι ουσιοκρατικές προσεγγίσεις, σύμφωνα με τον Feenberg, επικεντρώνονται κυρίως σε αυτή τη διάσταση, αντιλαμβανόμενες την τεχνολογία ως ένα κλειστό και αναπόφευκτο σύστημα εργαλειακής σκέψης. Ωστόσο, ο Feenberg προτείνει μια εναλλακτική προοπτική, σύμφωνα με την οποία η τεχνολογία δεν είναι αποκλειστικά δεσμευμένη σε αυτή την αρχική λειτουργία, αλλά μπορεί να επαναπροσδιοριστεί μέσα από κοινωνικές και δημοκρατικές παρεμβάσεις.

Στο στάδιο της πρωτογενούς εργαλειοποίησης ο Feenberg υποστηρίζει πως τα αντικείμενα απομονώνονται από το αρχικό τους περιβάλλον, προκειμένου να διατηρήσουν μόνο ορισμένες ιδιότητες, οι οποίες προσδίδουν στα αντικείμενα έναν λειτουργικό χαρακτήρα. Όμως, η ουσία της τεχνολογίας σχετίζεται, επίσης, με την ένταξη των υποκειμένων και των αντικειμένων σε διάφορα δίκτυα και συσκευές, κάτι το οποίο αφορά τον κοινωνικό χαρακτήρα της.⁵³ Έτσι, η κοινωνική διάσταση της τεχνολογίας αφορά την αφομοίωσή της στο κοινωνικό περιβάλλον. Αυτή τη διάσταση ο Feenberg την ορίζει ως «δευτερογενή εργαλειοποίηση». Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το φιλόσοφο «*Το πρωτογενές επίπεδο απλοποιεί τα αντικείμενα για την ενσωμάτωσή τους σε κάποια συσκευή, ενώ το δευτερογενές επίπεδο αφομοιώνει τα απλοποιημένα αντικείμενα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον*»⁵⁴.

Κατά αυτόν τον τρόπο η διαδικασία της εργαλειοποίησης προκύπτει έτσι σε δύο επίπεδα, στο πρωτογενές και στο δευτερογενές, μεταξύ των οποίων όμως παρεμβαίνουν και άλλες διαδικασίες. Συγκεκριμένα, η πρωτογενής εργαλειοποίηση προκύπτει σε τέσσερις στιγμές πραγματοποίησης (*reifying moments*): την αποπλαισίωση (*decontextualization*), τον αναγωγισμό (*reductionism*), την αυτονόμηση (*autonomization*) και τη τοποθέτηση (*positioning*).

Κατά τη διαδικασία της αποπλαισίωσης τα αντικείμενα απομονώνονται από το φυσικό τους περιβάλλον προκειμένου στη συνέχεια, μέσω της διαδικασίας του αναγωγισμού, να

⁵²Με αυτή την έννοια εννοούμε πως τα τεχνολογικά μέσα γίνονται αντιληπτά ως ένα σύνολο τεχνουργημάτων. Όπως είδαμε, η κατασκευασιοκρατία αρνείται αυτή τη θέση υποστηρίζοντας πως δεν υπάρχει ένας ενιαίος χαρακτήρας στην τεχνολογία, αλλά υπάρχουν επιμέρους τεχνολογίες, η εξέλιξη των οποίων ξεχωρίζει ανάλογα με τους δρώντες που συνέβαλαν στην παγίωση του τεχνικού τους κώδικα.

⁵³Feenberg, A. (1999). *Questioning Technology*. Λονδίνο: Routledge, σελ. 203.

⁵⁴Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Παρπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ. 155.

διατηρήσουν μόνο τα στοιχεία που ενδεχομένως θα φανούν χρήσιμα για την ένταξή τους σε ένα δίκτυο σχέσεων. Χαρακτηριστικά, ο Feenberg φέρνει σαν παράδειγμα την αποψίλωση των δέντρων, η οποία απομονώνοντας τα από το φυσικό τους περιβάλλον τα «απογυμνώνει» και από τις ιδιότητες που φέρουν εντός αυτού (για παράδειγμα παύουν να λειτουργούν ως χώρος φιλοξενίας βιοποικιλότητας) και τα αφήνει να διατηρούν μόνο τα στοιχεία που μπορεί να φανούν χρήσιμα για την ένταξή τους σε ένα δίκτυο σχέσεων (το σχήμα, το ύψος τους κτλ). Αξίζει να σημειωθεί πως για τον Feenberg οι ποιότητες (qualities) των αντικειμένων που διατηρούνται κατά τη διαδικασία του αναγωγισμού, διακρίνονται σε πρωτογενείς και δευτερογενείς. Οι πρωτογενείς ποιότητες είναι, στην ουσία, αυτές που είναι οι σημαντικότερες για την ένταξη σε ένα ορισμένο τεχνικό πρόγραμμα. Όπως υποστηρίζει, αυτές μπορούν να είναι οποιεσδήποτε ποιότητες (σχήμα, χρώμα, μέγεθος, βάρος κτλ). Αντίθετα, οι δευτερογενείς είναι οι ποιότητες-ιδιότητες που απομένουν μετά την αποπλαισίωση. Για παράδειγμα το κομμένο δέντρο έχει σαν πρωτογενή ιδιότητα το στρογγυλό σχήμα χάνοντας τη δευτερογενή ιδιότητά του να αποτελεί πηγή σκιάς ή κατοικίας άλλων οργανισμών.

Όπως προαναφέρθηκε, τόσο η διαδικασία της αυτονόμησης (autonomization) και όσο και της τοποθέτησης (positioning), αποτελούν δύο ακόμη επίπεδα της πρωτογενούς εργαλειοποίησης. Η αυτονόμηση και η τοποθέτηση αφορούν κυρίως τη σχέση των υποκειμένων με τα αντικείμενα. Συγκεκριμένα, τη «στιγμή» της αυτονόμησης, η διαντίδραση μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου διακόπτεται ή περιορίζεται στο ελάχιστο. Ο Feenberg δίνει ως παράδειγμα την ελαφριά πίεση που αισθάνεται ένας κυνηγός τη στιγμή που τραβά τη σκανδάλη. Αυτή η πίεση είναι η μοναδική άμεση επίπτωση που δέχεται το υποκείμενο τη στιγμή που πυροβολεί, καθώς η ίδια η πράξη διαχωρίζεται από τις ευρύτερες συνέπειές της. Έτσι, η χρήση του αντικειμένου εξυπηρετεί αποκλειστικά μια λειτουργική σχέση, στοχεύοντας στην επίτευξη ενός σκοπού χωρίς καμία άλλη ουσιαστική επίδραση στο υποκείμενο. Αυτή η αποστασιοποίηση είναι κεντρική στην ανάλυση του Feenberg, καθώς αναδεικνύει πως η τεχνολογία μπορεί να διαμορφώνει σχέσεις εξουσίας, αποσυνδέοντας τη χρήση των αντικειμένων από την πλήρη κατανόηση ή την εμπειρική αίσθηση των συνεπειών τους.

Τέλος, ως τελευταία «στιγμή» της πρωτογενούς εργαλειοποίησης, ο Feenberg ορίζει τη τοποθέτηση (positioning). Αυτή η διαδικασία αναφέρεται στη στρατηγική τοποθέτηση του υποκειμένου, προκειμένου να αξιοποιήσει προς όφελός του τις εγγενείς ιδιότητες των αντικειμένων. Για παράδειγμα, η θέση του οδηγού μέσα σε ένα αυτοκίνητο παρέχει στο υποκείμενο τη δυνατότητα όχι μόνο να το οδηγήσει, αλλά και να εκμεταλλευτεί άλλες λειτουργίες και χαρακτηριστικά του οχήματος. Η τοποθέτηση αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η τεχνολογία διαμορφώνει συγκεκριμένες σχέσεις ανάμεσα στα υποκείμενα και τα

τεχνουργήματα, επιτρέποντας την αποτελεσματική χρήση τους μέσα σε ένα λειτουργικό πλαίσιο⁵⁵.

Η πρωτογενής εργαλειοποίηση αποτελεί μονάχα το πρώτο στάδιο διαμόρφωσης μιας τεχνικής σχέσης ή ενός αντικειμένου. Σε αυτό το επίπεδο, ένα αντικείμενο *απλοποιείται* και απομονώνεται από το ευρύτερο πλαίσιο του, προκειμένου να ενταχθεί σε μια λειτουργική συσκευή. Αντίθετα, στο στάδιο της *δευτερογενούς εργαλειοποίησης*, τα αντικείμενα δεν περιορίζονται στη μηχανική τους λειτουργία, αλλά ενσωματώνονται σε ένα *κοινωνικό περιβάλλον*, καθώς αλληλεπιδρούν με φυσικούς, τεχνικούς και κοινωνικούς παράγοντες⁵⁶. Με άλλα λόγια, η ουσία των αντικειμένων δεν εξαντλείται στον αρχικό τους σχεδιασμό, αλλά αποκαλύπτεται μέσα από τη *χρήση* και την *εμπειρία* των ανθρώπων σε σχέση με αυτά⁵⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, η τεχνολογία δεν παραμένει ένα ουδέτερο εργαλείο, αλλά διαμορφώνεται δυναμικά από τις κοινωνικές σχέσεις και τις πρακτικές που τη συνοδεύουν.

Η δευτερογενής εργαλειοποίηση διαρθρώνεται σε τέσσερα επίπεδα τα οποία ο Feenberg ονομάζει: συστηματοποίηση (systematization), διαμεσολάβηση (mediation), κλήση (vocation) και πρωτοβουλία (initiative)⁵⁸. Ο Feenberg παραλληλίζει τη διαδικασία της συστηματοποίησης με την έννοια της στρατολόγησης/ένταξης (enrolling) όπως την περιγράφει ο Latour. Κατά τη διαδικασία της συστηματοποίησης, τα μεμονωμένα τεχνικά αντικείμενα εντάσσονται σε ένα ευρύτερο δίκτυο προκειμένου να διαμορφώσουν μια λειτουργική συσκευή και να ενσωματωθούν στο περιβάλλον. Για παράδειγμα οι ρόδες ενός ποδηλάτου σε συνδυασμό με το σκελετό του, τα φρένα και τη βαφή, συγκροτούν ένα ολοκληρωμένο δίκτυο στοιχείων κατάλληλα συνδυασμένων για να εξυπηρετήσουν τη λειτουργικότητα του ποδηλάτου. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, τα επιμέρους τεχνουργήματα παύουν να είναι απλά ανεξάρτητα μέρη και αποκτούν νέο νόημα μέσα στο σύστημα στο οποίο εντάσσονται.

Στο επίπεδο της διαμεσολάβησης τα τεχνουργήματα λαμβάνουν διάφορα χαρακτηριστικά, σύμφωνα με ηθικά και αισθητικά κριτήρια, όπως αυτά προκύπτουν από την εκάστοτε κοινωνία. Σε αυτό το σημείο της δευτερογενούς εργαλειοποίησης, η αποδοτικότητα και οι κοινωνικές αξίες συμπτυκνώνονται προκειμένου να δώσουν στο αντικείμενο την τελική του μορφή. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι η διαφορά ανάμεσα στα πλαστικά και στα χάρτινα καλαμάκια. Όπου στα μεν πρώτα επικρατεί η αξία της

⁵⁵Feenberg, A. (2003). Modernity theory and technology studies: Reflections on bridging the gap. Στο T. J. Misa, P. Brey, & A. Feenberg (Επιμ), *Modernity and technology* (σ.73–104). MIT Press, σελ. 104.

⁵⁶Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ. 155.

⁵⁷Αξίζει να σημειωθεί πως η έννοια της αποπλαισίωσης των αντικειμένων κατά τη διάρκεια της πρωτογενούς εργαλειοποίησης ταυτίζεται με την έννοια της *αποκοσμίκευσης* του Heidegger ενώ η επανεπένδυση των αντικειμένων με νοήματα στη δευτερογενή εργαλειοποίηση συνδέεται με την έννοια της *εκκάλυψης*.

⁵⁸ Feenberg, A. (1999). *Questioning Technology*. Λονδίνο: Routledge, σελ. 205-207.

διάρκειας και της ανθεκτικότητας καθώς εξυπηρετούν τη διατήρηση ενός ροφήματος για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Αντίθετα, τα χάρτινα καλαμάκια δίνουν έμφαση στη βιωσιμότητα και το περιβαλλοντικό αποτύπωμα, ενσωματώνοντας μια διαφορετική αξιακή προτεραιότητα. Ο Feenberg επισημαίνει ότι στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, τα αγαθά παράγονται, διαμορφώνονται και συσκευάζονται μαζικά, γεγονός που συχνά οδηγεί στην ενσωμάτωση κοινωνικών αξιών *εκ των υστέρων*, μέσω τροποποιημένων σχεδίων και επαναπροσαρμογών των προϊόντων, αντί να αποτελούν εγγενές στοιχείο του αρχικού τους σχεδιασμού.

Παράλληλα, οι έννοιες της κλήσης (vocation) και της πρωτοβουλίας (initiative) αφορούν τη σχέση των υποκειμένων με τα αντικείμενα κατά τη στιγμή της δευτερογενούς εργαλειοποίησης. Συγκεκριμένα, με την έννοια της «κλήσης» ο Feenberg θέλει να αναδείξει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ αντικειμένων και υποκειμένων. Η δράση του υποκειμένου δεν είναι ανεξάρτητη από το αντικείμενο, αλλά προσδίδει στη ζωή του υποκειμένου μια ορισμένη κλήση ή αίσθηση σκοπού, δηλαδή έναν τρόπο ζωής, ενδεχομένως μια ιδιότητα. Για παράδειγμα το άτομο που χρησιμοποιεί το ποδήλατο, γίνεται ποδηλάτης τη στιγμή της χρήσης του, μια πράξη η οποία συνοδεύεται από ορισμένα κοινωνικά νοήματα, αξίες και υποχρεώσεις, εφόσον τη στιγμή της ποδηλασίας το άτομο αυτόματα εντάσσεται σε μια κοινωνική ομάδα αντίστοιχων χρηστών των αντικειμένων. Τέλος, με την έννοια της πρωτοβουλίας εννοείται η δυνατότητα των χρηστών ενός αντικειμένου να οικειοποιηθούν τα αντικείμενα με τρόπο ώστε να του προσδώσουν έναν άλλο σχεδιασμό.

Συνεπώς, τα αντικείμενα υπάγονται σε δύο πεδία, στο τεχνικό πεδίο της ορθολογικότητας και στο πεδίο του νοήματος. Για τον Feenberg τα δύο αυτά πεδία είναι αλληλένδετα, συνεχώς μεταβαλλόμενα και ταυτοχρόνως αναδυόμενα. Η διάκριση που προτείνει με τη θεωρία του για την πρωτογενή και τη δευτερογενή εργαλειοποίηση και τα ενδιάμεσα στάδια, έχει έναν αναλυτικό χαρακτήρα, καθώς στην πραγματικότητα, τα δύο αυτά πεδία είναι αλληλεξαρτώμενα, ενώ τα μεταξύ τους όρια είναι δυσδιάκριτα⁵⁹. Όπως αναφέρθηκε, τα στάδια τόσο της πρωτογενούς όσο και της δευτερογενούς εργαλειοποίησης αναφέρονται και στη σχέση των υποκειμένων με τα αντικείμενα, αναδεικνύοντας τον τρόπο που «Οι άνθρωποι και οι τεχνολογίες τους εμπλέκονται σε μια αμοιβαία κατασκευή χωρίς αρχή»⁶⁰. Το αποτέλεσμα των

⁵⁹Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ. 316.

⁶⁰Στο ίδιο, σελ. 284

δύο εργαλειοποιήσεων είναι ο τεχνικός κώδικας (technical code) των αντικειμένων αφού σε αυτόν έχουν αποκρυσταλλωθεί οι διάφορες κοινωνικές αξίες⁶¹.

Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό πως η διάκριση πρωτογενούς και δευτερογενούς εργαλειοποίησης έχει ένα σημειωτικό χαρακτήρα, καθώς μια συσκευή μπορεί να απλοποιηθεί περνώντας από τη δευτερογενή στην πρωτογενή εργαλειοποίηση. Για την επίτευξη αυτής της διαδικασίας ο Feenberg δανείζεται την έννοια της συγκεκριμενοποίησης (concretization) από τον Gilbert Simondon. Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο, κατά τη διάρκεια της συγκεκριμενοποίησης μιας συσκευής, εκείνη αποκτά πλεονάζουσες λειτουργίες την ίδια στιγμή που απλοποιείται σχεδιαστικά. Πιο αναλυτικά, ορισμένα στοιχεία της συσκευής συγχωνεύονται με αποτέλεσμα την απλοποίησή της και την ταυτόχρονη αύξηση της αποδοτικότητάς της⁶². Για τον Simondon οι σχεδιασμοί μιας συσκευής διακρίνονται έτσι σε αφηρημένους (abstract) και σε παγιωμένους (concrete). Ενώ οι αφηρημένοι σχεδιασμοί προσθέτουν νέα χαρακτηριστικά στη συσκευή για την εξυπηρέτηση της εκάστοτε λειτουργίας, με αποτέλεσμα τον πιο σύνθετο σχεδιασμό της και τη μείωση της αποδοτικότητας, οι παγιωμένοι σχεδιασμοί ενεργούν εντελώς αντίθετα. Οι συσκευές που έχουν συγκεκριμενοποιήσει τα χαρακτηριστικά τους, τα συμπυκνώνουν, απλοποιώντας έτσι τη συσκευή και αυξάνοντας την αποδοτικότητα⁶³. Για τον Feenberg, κωνστροκτιβιστική προσέγγιση απέδειξε πως οι διάφορες αυτές συγκεκριμενοποιήσεις προκύπτουν ως αποτέλεσμα του τρόπου οικειοποίησης μιας συσκευής από διάφορες κοινωνικές ομάδες. Κατά αυτόν τον τρόπο η αύξηση της αποδοτικότητας δεν είναι το μοναδικό αποτέλεσμα της διαδικασίας της συγκεκριμενοποίησης, αλλά μέσω της διαδικασίας οι κοινωνικές ομάδες συνέρχονται με στόχο την «συμμαχία» για την εκπροσώπηση των συμφερόντων τους. Αξίζει να σημειωθεί πως «η κίνηση που οδηγεί από την πρωτογενή στη δευτερογενή εργαλειοποίηση αποκαλείται από τον Αμερικάνο θεωρητικό φάση διαφοροποίησης (differentiation), ενώ η αντίστροφη κίνηση αντιστοιχεί σε μια φάση συγκεκριμενοποίησης (concretization), η οποία αναδεικνύει τον ουσιαδώς μη εργαλειικό χαρακτήρα της τεχνολογίας η οποία, πέρα από χρήση και λειτουργία, είναι πρωτίστως νοηματοδοσία».⁶⁴

Όλα τα παραπάνω προϋποθέτουν την εμπρόθετη δράση των υποκειμένων, εφόσον η δευτερογενής εργαλειοποίηση, δηλαδή η νοηματική επένδυση των τεχνουργημάτων απαιτεί το

⁶¹Miller, Andrew R. (2020). *Instrumentalization Theory: An Analytical Heuristic for a Heightened Social Awareness of Machine Learning Algorithms in Social Media*. (Διπλωματική εργασία). Φλόριντα: University of South Florida. σελ. 10.

⁶²Iliadis, A. (2015). Two Examples of Concretization. *Platform: Journal of Media and Communication*, 6, σελ.88.

⁶³Feenberg, A. L. (2016). Concretizing Simondon and Constructivism: A Recursive Contribution to the Theory of Concretization. *Science, Technology, & Human Values*, 42(1), σελ. 6.

⁶⁴Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Παρπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ.26

κοινωνικό πλαίσιο. Όπως προαναφέρθηκε για τον Αμερικανό φιλόσοφο «Από τη στιγμή που τα διδάγματα της εμπειρίας δεν διαμορφώνουν πλέον την τεχνική πρόοδο, αυτή καθοδηγείται αποκλειστικά από το κνήγι του πλούτου και της ισχύος»⁶⁵. Τι είναι αυτό που παρεμποδίζει τη διαμόρφωση του τεχνικού κώδικα των αντικειμένων από τους κοινωνικούς δρώντες; Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η απάντηση που δίνει ο Feenberg σε αυτό το ερώτημα σχετίζεται άμεσα με την έννοια της λειτουργικής αυτονομίας, δηλαδή με την παρέμβαση των εταιρικών ελίτ στο σχεδιασμό των τεχνουργημάτων.

⁶⁵Στο ίδιο, σελ.339

3. Ο ρόλος του καπιταλισμού και της λειτουργικής αυτονομίας στη θεώρηση του Feenberg

3.1. Η τεχνολογία ως ένα μέσο αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας: Η επίδραση της σκέψης του Michel Foucault στον Feenberg

Έχουμε αναφερθεί στον τρόπο με τον οποίο η τεχνολογία μπορεί να υπηρετεί την αρχή του δημοκρατικού εξορθολογισμού, εφόσον τα υποκείμενα μπορούν να επεμβαίνουν στο σχεδιασμό της. Ταυτόχρονα, η ανάλυση της πρωτογενούς και της δευτερογενούς εργαλειοποίησης, υπερθεμάτισε και τον τρόπο που ο Feenberg συνδέει τη θεωρία του με την αμοιβαίως αναδύομενη σχέση λειτουργίας- νοήματος στην τεχνολογία, και κατ' επέκταση της παρέμβασης των υποκειμένων. Σύμφωνα με τον Feenberg, οι τεχνολογίες διαθέτουν έναν διπτό ή αμφίσημο (*ambivalent*) χαρακτήρα, καθώς ο τεχνικός τους κώδικας μπορεί είτε να λειτουργήσει προς όφελος κοινωνικών ομάδων που παραμένουν περιθωριοποιημένες στην κοινωνική ιεραρχία είτε, αντίθετα, να συμβάλει στην αναπαραγωγή και τη διατήρηση των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας. Στο παραπάνω κεφάλαιο αναπτύξαμε την έννοια του εκδημοκρατισμού και τη σχέση του με την εμπρόθετη δράση και τα δύο είδη εργαλειοποιήσεων. Πώς μπορεί όμως η τεχνολογία να ενεργήσει ως μηχανισμός αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας; Τι σχέση έχει η αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας με τη λειτουργική αυτονομία; Και πώς τελικά ο Feenberg αναλύει την τεχνολογία και τις σχέσεις εξουσίας, αποφεύγοντας να διαμορφώσει μια ακόμη ουσιοκρατική θεώρηση για την τεχνολογία;

Πριν προχωρήσουμε στην απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων είναι σημαντικό να κατανοηθεί η επίδραση της σκέψης του Michel Foucault στον Feenberg. Για τη γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στην κριτική θεωρία και στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, ο Feenberg βασίζεται στη θεωρία του Foucault για τη μικροφυσική της εξουσίας.

Σύμφωνα με τον Feenberg «*Η θεωρία του Foucault είναι πιθανώς η πιο σημαντική εναλλακτική στον Marx, στην αριστερά, σήμερα*»⁶⁶. Για τον Αμερικανό φιλόσοφο, παρ' όλο που ο Marx φαίνεται σαν να αποδίδει ένα κοινωνικά ντετερμινιστικό χαρακτήρα στην τεχνολογία, σε πολλά χωρία ασκεί κριτική στο σχεδιασμό της τεχνολογίας, για τον καπιταλιστικό του

⁶⁶ Feenberg, A. (2009). Radical Philosophy of Technology: From Marx to Marcuse and Beyond. *Radical Philosophy Review*, 12(2), σελ. 201.

χαρακτήρα, καθώς και για τον τρόπο που εξυπηρετεί τη συντήρηση του υπάρχοντος συστήματος. Αναλυτικότερα, για τον Marx, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της νεωτερικής τεχνολογίας είναι η δυνατότητά της να οδηγεί στην αποειδίκευση (deskilling) των εργατών μέσω της αυτοματοποίησης. Αυτή η αποειδίκευση προκύπτει από μια κάθετη κοινωνική ιεραρχία, καθώς οι κεφαλαιούχοι είναι εξοικειωμένοι τόσο με την εξειδικευμένη γνώση, που απαιτείται για την κατασκευή των μηχανών, όσο και με τις τεχνικές δεξιότητες (crafts) των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Έτσι οι κεφαλαιούχοι προσανατολίζονται στη συγκρότηση ενός σχεδιαστικού κώδικα τεχνουργημάτων που προωθεί την αποειδίκευση των εργατών και τελικά τη μηχανοποίηση (mechanization) της εργασίας. Ο στόχος είναι ο κατακερματισμός της εργασιακής διαδικασίας σε απλές, επαναλαμβανόμενες κινήσεις, γεγονός που όχι μόνο μειώνει την ανάγκη για εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, αλλά παράλληλα μεγιστοποιεί το κέρδος των κεφαλαιούχων. Για τον Feenberg, αυτή η ανάλυση του Marx υποδηλώνει μια θεμελιώδη διάκριση μεταξύ καπιταλιστικής και σοσιαλιστικής τεχνολογίας. Όπως επισημαίνει, «Ο Marx υπαινίσσεται μια διάκριση μεταξύ καπιταλιστικής και σοσιαλιστικής τεχνολογίας»⁶⁷. Σύμφωνα με αυτή τη διάκριση, ένας τεχνικός κώδικας που θα προέκυπτε από μια σοσιαλιστική κοινωνική οργάνωση δεν θα προωθούσε την αποειδίκευση, αλλά αντίθετα θα ενίσχυε την εξέλιξη της γνώσης και των δεξιοτήτων των εργατών, μετατρέποντας την τεχνολογία σε εργαλείο ενδυνάμωσης και όχι ελέγχου.

Παρά το γεγονός ότι ο Marx υπαινίσσεται μια κριτική στο σχεδιασμό της τεχνολογίας, ο Feenberg υποστηρίζει ότι το σοσιαλιστικό κίνημα, στην ιστορική του εξέλιξη, επικεντρώθηκε κυρίως στη διεκδίκηση της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, διατηρώντας έτσι την αντίληψη της «ουδετερότητας» των τεχνολογικών μέσων⁶⁸. Με αυτόν τον τρόπο, η μαρξική κριτική φαινόταν να ταυτίζει τις αξίες που ενσωματώνονται στο σχεδιασμό της τεχνολογίας με την ίδια της την ουσία, παραβλέποντας τη δυνατότητα μετασχηματισμού της μέσω διαφορετικών κοινωνικών προσανατολισμών και πολιτικών παρεμβάσεων⁶⁹. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας να μην εκκινήσουν από τη μαρξική θεώρηση για τη θεμελίωση των θέσεών τους, αλλά να εστιάσουν σε προγενέστερες αντι-θετικιστικές προσεγγίσεις, όπως του Thomas Kuhn⁷⁰.

Στη βάση αυτών των αναλύσεων θεμελιώθηκε ο κοινωνικός χαρακτήρας της τεχνολογίας, ενώ θεωρητικοί όπως ο Herbert Marcuse και ο Michel Foucault ανέδειξαν τον τρόπο που η

⁶⁷Στο ίδιο, σελ. 206.

⁶⁸Στο ίδιο, σελ. 208.

⁶⁹Feenberg, A. (2002). *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited*. Οξφόρδη: Oxford University Press, σελ.64

⁷⁰Feenberg, A. (2009). Radical Philosophy of Technology: From Marx to Marcuse and Beyond. *Radical Philosophy Review*, 12(2), σελ.210.

τεχνολογία και οι μηχανισμοί εξουσίας εμπλέκονται, χωρίς η ουσία της τεχνολογίας να ταυτίζεται με την ίδια την εξουσία. Για τον Feenberg, οι δύο θεωρητικοί δεν ισχυρίζονται πως η τεχνολογία αποτελεί κάτι το αυτόνομο, αλλά αντίθετα υπερθεματίζουν τη σχέση της με το κοινωνικό⁷¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο η ουσία της δεν είναι μία, επιτρέποντάς της έτσι να έχει εναλλακτικό χαρακτήρα, εφόσον αναδυθεί με διαφορετικό τρόπο στο κοινωνικό πλαίσιο.

Σε αυτό το σημείο η κριτική του Foucault είναι σημαντική, καθώς η ανάλυσή του αναδεικνύει το σύνθετο χαρακτήρα της εξουσίας και την εμπλοκή της με την τεχνολογία, στη βάση καθημερινών πρακτικών. Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο, οι νεωτερικές κοινωνίες βασίζονται σε μορφές εξουσίας οι οποίες δεν πηγάζουν από έναν μονάρχη ή έναν κυρίαρχο, όπως συνέβαινε στις προνεωτερικές κοινωνίες. Αντίθετα, οι κοινωνίες της νεωτερικότητας οργανώνονται σύμφωνα με πρακτικές ή «μικροτεχνικές» οι οποίες αναπαράγουν τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας. Αυτές οι μικροτεχνικές, οι οποίες αρχικά παγιώθηκαν σε διάφορα πλαίσια, όπως τα στρατόπεδα, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα νοσοκομεία και οι φυλακές, σχετίζονται με τον έλεγχο, την υπολογισιμότητα, την απομόνωση και τη δημιουργία αρχείων. Στη βάση αυτών των πρακτικών, σύμφωνα με το Foucault, τα άτομα ωθούνται στην εσωτερική τους πειθαρχία και του ελέγχου του σώματός τους.

Έτσι λοιπόν, για τον Γάλλο φιλόσοφο η εξουσία δεν πηγάζει από έναν θεσμό, αλλά ο ίδιος ο τρόπος οργάνωσης των θεσμών, σύμφωνα με αυτές τις πρακτικές, συγκροτεί και αναπαράγει σχέσεις εξουσίας. Μάλιστα, κάθε μορφή εξουσίας βασίζεται σε ένα σύστημα γνώσης, η αναπαραγωγή του οποίου γίνεται μέσω των θεσμών, μετατρέποντας έτσι το άτομο σε αντικείμενο και σε υποκείμενο. Με άλλα λόγια είναι αυτό το καθεστώς αλήθειας (regime of truth) το οποίο εγκαθιδρύει μικροτεχνικές που αναπαράγουν σχέσεις εξουσίας. Η ίδια η εξουσία δεν βασίζεται σε μια συγκεκριμένη ιδεολογία⁷². Τη θεωρία του Foucault για την αλληλεξάρτηση ανάμεσα στη γνώση και την εξουσία, ο Feenberg την ορίζει ως *θεωρία «διπλής όψης» (double aspect theory)*, εφόσον ο Γάλλος θεωρητικός αντιμετωπίζει τη γνώση και την εξουσία ως δύο συγκοινωνούντα δοχεία.⁷³ Συγκεκριμένα κατά τον Feenberg:

«Σύμφωνα με το Foucault το δίπολο γνώση/ εξουσία αποτελεί έναν ιστό κοινωνικών δυνάμεων και εντάσεων στο οποίο υπάγεται ο καθένας τόσο ως υποκείμενο όσο και ως αντικείμενο. Αυτός ο ιστός κατασκευάζεται στην βάση τεχνικών, κάποιες εκ των οποίων υλοποιούνται σε μηχανές, στην αρχιτεκτονική ή σε άλλες συσκευές ενώ άλλες τεχνικές ενσωματώνονται σε ορισμένες μορφές

⁷¹Feenberg, A. (1999). *Questioning Technology*. Λονδίνο: Routledge, σελ. 7

⁷²Στο ίδιο, σελ.87

⁷³Feenberg, A. (2002). *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited*. Οξφόρδη: Oxford University Press, σελ.75.

συμπεριφοράς, οι οποίες δεν καταπιέζουν τα υποκείμενα αλλά τα κατευθύνουν σε έναν τρόπο διαχείρισης του σώματος ο οποίος στοχεύει στην παραγωγικότητα»⁷⁴.

Κατά αυτόν τον τρόπο, η τεχνολογία αποτελεί για τον Foucault ένα παράγωγο των τεχνικών και της «ουδέτερης» γνώσης, συγκροτώντας υλικά έναν ακόμη μηχανισμό αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας, υποκειμενοποίησης και αντικειμενοποίησης των ατόμων. Για τον Γάλλο φιλόσοφο, η ουσία της τεχνολογίας δεν ταυτίζεται με την εξουσία, δηλαδή η ίδια η ύπαρξη της τεχνολογίας δεν θεμελιώνει ένα σύστημα εξουσίας, αλλά αντίθετα αποτελεί παράγωγο των ήδη υπάρχουσών σχέσεων. Σε αυτόν το πλαίσιο, για τη μεταβολή των σχέσεων εξουσίας δεν απαιτείται μια μεταβολή στην τεχνολογία, αλλά στον ίδιο το χαρακτήρα της ορθολογικότητας⁷⁵.

Ο Foucault διακρίνει ορισμένα όρια στη μεταβολή της ορθολογικότητας, εφόσον από την ίδια προκύπτουν οι λεγόμενες «υποτελείς γνώσεις» (subjugated knowledges). Αυτές αποτελούν μορφές γνώσεων που αντιστέκονται στον κυρίαρχο λόγο, ο οποίος προκύπτει από τις κυρίαρχες επιστημονικές και θεσμικές δομές εξουσίας. Παρότι αυτές οι «υποτελείς» γνώσεις βρίσκονται εκτός του κυρίαρχου λόγου, παρέχουν ορισμένα—αν και περιορισμένα—περιθώρια αντίστασης. Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο, οι «υποτελείς γνώσεις» διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις για αντίσταση και, κατ' επέκταση, για τη μεταβολή του ορθολογικού χαρακτήρα των κοινωνιών. Ωστόσο, αυτή η αντίσταση παραμένει περιορισμένη σε τοπικές δράσεις και έχει έναν συγκυριακό ή τυχαίο χαρακτήρα, χωρίς απαραίτητα να οδηγεί σε έναν συνολικό κοινωνικό μετασχηματισμό⁷⁶.

Ποια είναι, όμως, η αξία των παραπάνω για την κατανόηση της θεωρίας του Feenberg; Ο Αμερικανός φιλόσοφος αντιμετωπίζει την τεχνολογία σαν ένα παράγωγο κοινωνικών σχέσεων, μια επιρροή που δέχεται από τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας. Παρ' όλα αυτά η αξία της θεωρίας του Foucault είναι σημαντική γιατί εναρμονίζεται με τον τρόπο που ο Feenberg αναλύει τις σχέσεις εξουσίας. Η ανάλυσή του Αμερικανού φιλοσόφου, μας προτρέπει να αναγνωρίσουμε το διάχυτο χαρακτήρα των σχέσεων εξουσίας και τη διαμεσολάβησή τους από τα τεχνολογικά μέσα. Το πιο σημαντικό σημείο επίδρασης που έχει η σκέψη του Foucault, όμως, είναι τα περιθώρια αντίστασης σε μια «αόρατη» - εσωτερικευμένη εξουσία. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η παρέμβαση των εταιρικών ελίτ στον τεχνικό κώδικα των αντικειμένων, λειτουργεί ως μηχανισμός μεροληψίας υπέρ των συμφερόντων τους. Αυτή η παρέμβαση

⁷⁴Feenberg, A. (2010). Marxism and the Critique of Social Rationality: From Surplus Value to the Politics of Technology. *Cambridge Journal of Economics*, 34(1), σελ. 39.

⁷⁵Feenberg, A. (1994). The Critique of Technology: From Dystopia to Interaction. Στο J. Bokina & T. J. Lukes (Επιμ.), *Marcuse: From the New Left to the Next Left* (σελ. 208–226). University Press of Kansas, σελ. 214.

⁷⁶Στο ίδιο, σελ. 219.

συνδέεται με ένα ορισμένο καθεστώς τεχνολογίας, ενώ οι δυνατότητες μεταβολής της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων σχετίζονται με μικροθεμελιώσεις στην καθημερινή πρακτική των υποκειμένων.

3.2. Τα όρια της δευτερογενούς εργαλειοποίησης : Η αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας μέσω της λειτουργικής αυτονομίας των τεχνολογικών ελίτ

Όπως έχει αναφερθεί η λειτουργική αυτονομία αφορά τον τρόπο που οι εταιρικές ελίτ αποφασίζουν για το σχεδιασμό των τεχνουργημάτων. Αυτός ο σχεδιασμός όπως είδαμε, δεν αποτελεί μονάχα έναν τρόπο λειτουργίας των αντικειμένων, αλλά ταυτόχρονα συμπυκνώνει στον τεχνικό κώδικα των αντικειμένων μια νοηματοδότηση ή διαφορετικά μία ορθολογικότητα. Συνεπώς εναλλακτικοί σχεδιασμοί συνεπάγονται διαφορετικές νοηματικές κατευθύνσεις/ορθολογικότητες. Έτσι για τον Feenberg «*Η λειτουργική αυτονομία είναι η δυνατότητα να γίνουν στρατηγικές επιλογές μεταξύ εναλλακτικών ορθολογικοτήτων χωρίς μέριμνα για τις συνέπειες, τις καθιερωμένες πρακτικές, τις προτιμήσεις των εργαζομένων ή τις συνέπειες των αποφάσεων στα νοικοκυριά τους.*»⁷⁷. Η λειτουργική αυτονομία προάγει τη συντήρηση και την αναπαραγωγή ενός είδους ορθολογικότητας, η οποία προωθεί τη συσσώρευση κεφαλαίου και την αυτόνομη δράση των εταιρειών. Αυτή η ανεξέλεγκτη δράση των εταιρειών συντηρεί τη λειτουργική αυτονομία, δηλαδή την επέμβαση στο σχεδιασμό των αντικειμένων.

Η όλη διαδικασία τελικά συγκροτεί αυτό που ο Feenberg ονομάζει *κοινωνικό κώδικα της τεχνολογίας (social code of technology)* ή *τεχνικό κώδικα του καπιταλισμού (technical code of capitalism)*⁷⁸. Για τον Feenberg, η καπιταλιστική ηγεμονία είναι το αποτέλεσμα αυτού του κώδικα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο κώδικας αυτός δεν αποτελεί απλώς μια τεχνική διάταξη, αλλά συμπυκνώνει οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία, με βασικό στόχο τη διατήρηση και την ενίσχυση της λειτουργικής αυτονομίας των εταιρικών και θεσμικών ελίτ. Έτσι, πέρα από μια απλή αρχή ταξινόμησης και οριοθέτησης μεταξύ επιτρεπτών και μη επιτρεπτών δραστηριοτήτων, ο τεχνικός κώδικας λειτουργεί ως μια «*αρχή οργανωσιακής ταυτότητας και επιβίωσης*»⁷⁹, διαμορφώνοντας τις σχέσεις εξουσίας και τον τρόπο με τον οποίο η τεχνολογία ενσωματώνεται στις κοινωνικές δομές.

⁷⁷Feenberg, A. (2002). *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited*. Οξφόρδη: Oxford University Press, σελ. 75-76

⁷⁸Στο ίδιο, σελ.76

⁷⁹Στο ίδιο, σελ.77

Τελικά, η καπιταλιστική ηγεμονία είναι αποτέλεσμα του τεχνικού κώδικα του καπιταλισμού ο οποίος συντηρείται και αναπαράγεται με τη λειτουργική αυτονομία, η οποία την ίδια στιγμή που αναπαράγει τον εαυτό της αναπαράγει και τον κώδικα τροφοδοτώντας τον εαυτό της. Το σχήμα είναι κυκλικό και τροφοδοτεί τον εαυτό του, συντηρώντας και αναπαράγοντας σχέσεις εξουσίας με τη βελτιστοποίηση της λειτουργικής αυτονομίας. Αυτή η διαλεκτική σχέση της λειτουργικής αυτονομίας των εταιρειών και του τεχνικού κώδικα του καπιταλισμού προωθεί την αποτελεσματικότητα, τη συσσώρευση και την αυτόνομη δράση των εταιρειών. Μέσω δηλαδή της διαλεκτικής σχέσης, προωθείται αυτή η ορθολογικότητα.

Αυτή η εύνοια προς ορισμένες κοινωνικές ομάδες ή κοινωνικούς δρώντες, την οποία προσφέρει ο τεχνικός κώδικας του καπιταλισμού, ο Feenberg την ονομάζει «τυπική μεροληψία» (formal bias)⁸⁰. Πιο αναλυτικά, ο Feenberg χρησιμοποιεί τον όρο για να περιγράψει το πολιτικό αντίκτυπο που έχει η διαχείριση του τεχνολογικού σχεδιασμού από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (δηλαδή τους κεφαλαιοκράτες). Η λειτουργική αυτονομία των εταιρειών έχει ως αποτέλεσμα τη μεροληψία του τεχνικού σχεδιασμού έτσι ώστε να έχει έναν αυστηρά τυπικό χαρακτήρα, και άρα να ευνοούνται ορισμένοι δρώντες⁸¹. Μάλιστα για τον Feenberg «*Η οικονομική θεωρία του Μαρξ προσφέρει ένα πρώτο παράδειγμα ανάλυσης της τυπικά μεροληπτικής κοινωνικής διάταξης*»⁸².

Η τυπική μεροληψία διακρίνεται σε δύο μεγάλες κατηγορίες στη θεμελιώδη (constitutive bias) και την εφαρμοσμένη (implementation bias). Η θεμελιώδης μεροληψία προκύπτει όταν ορισμένες αξίες ενσωματώνονται στον ίδιο το σχεδιασμό του αντικειμένου. Σαν χαρακτηριστικό παράδειγμα θεμελιώδους μεροληψίας ο Feenberg φέρνει το σχεδιασμό του πεζοδρομίου ο οποίος δεν είναι προσβάσιμος στους ανάπηρους.⁸³ Αντίθετα, η εφαρμοσμένη μεροληψία προκύπτει όταν το αντικείμενο πλαισιώνεται με αξίες που αναπαράγουν ανισότητες. Για παράδειγμα η υψηλή τιμή των υπολογιστών, στο πλαίσιο του υπάρχοντος οικονομικού συστήματος, δημιουργεί ένα ακόμα πρόσκομμα στην αγορά τους από οικονομικά ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Με αυτόν τον τρόπο «*ενδυναμώνει τους πλούσιους σε βάρος των*

⁸⁰Οι δύο μεγάλες κατηγορίες μεροληψίας στη θεώρηση του Feenberg είναι η τυπική (formal bias) και η ουσιαστική (substantive bias). Η ουσιαστική μεροληψία σχετίζεται με τον τρόπο που ορισμένες κοινωνικές ομάδες παρουσιάζονται ως a priori κατώτερες λόγω ορισμένων χαρακτηριστικών (λόγω ευφυΐας, γλώσσας, καταγωγής). Ο Διαφωτισμός εναντιώθηκε στην ουσιαστική μεροληψία η οποία προέκυπτε από το φεουδαρχικό- παραδοσιακό κοινωνικό σύστημα. Σε αντίθεση με την ουσιαστική μεροληψία, η τυπική αναπαράγει ανισότητες τη στιγμή που δεν διέπεται από ιδέες που προέρχονται από την παράδοση ή τους μύθους. Αντίθετα ο ίδιος ο ορθολογικός χαρακτήρας της νεωτερικότητας δημιουργεί μια δομή που αναπαράγει αυτές τις ανισότητες, με τη μεροληψία υπέρ ορισμένων κοινωνικών ομάδων.

⁸¹Beira, E., & Feenberg, A. (2018). *Technology, Modernity, and Democracy: Essays by Andrew Feenberg*. Λονδίνο: Rowman & Littlefield International.σελ.36

⁸²Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ.Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ.308.

⁸³Στο ίδιο, σελ.308.

φτωχών, αλλά μόνο επειδή τα αντικείμενα διανέμονται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πλούτου και φτώχειας, όχι επειδή οι υπολογιστές είναι εγγενώς κακοί προς τους φτωχούς»⁸⁴.

Είναι φανερό πως η παραπάνω θεώρηση αναπτύσσεται σαν απάντηση του Feenberg προς την ουσιοκρατική θεώρηση της τεχνολογίας ως κάτι «ουδέτερο». Μάλιστα αυτή η τυπική μεροληψία της τεχνολογίας, προκύπτει ως αποτέλεσμα της σχέσης της με την ορθολογικότητα. Έτσι, μέσα από τη θεώρησή του για τη μεροληψία, ο Feenberg αναδεικνύει μια πτυχή της θεωρίας του, που δεν είναι άλλη από τη λεγόμενη «διττή όψη της τεχνολογίας»⁸⁵. Συγκεκριμένα, καθώς η τεχνολογία κινείται στο δίπολο *λειτουργίας – νοήματος*, προκύπτει μια «σχέση διττής διείσδυσης»⁸⁶, όπου το ένα στοιχείο παρεμβαίνει στο άλλο. Αυτή η αλληλεπίδραση αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο η *εμπειρία* επηρεάζει τη *λειτουργία* της τεχνολογίας και, αντίστροφα, πώς η *λειτουργία* διαμορφώνει την ανθρώπινη εμπειρία. Έτσι, η τεχνολογία δεν είναι απλώς ένα εργαλείο που εξυπηρετεί προκαθορισμένες λειτουργίες, αλλά ένα δυναμικό πεδίο, όπου οι κοινωνικές αξίες, η εμπειρία και η χρήση της παρεμβαίνουν στη διαμόρφωσή της.

Θα μπορούσαμε, όμως, να ισχυριστούμε πως η δευτερογενής εργαλειοποίηση, δηλαδή η επένδυση των τεχνουργημάτων με κοινωνικά νοήματα οριοθετείται και «κατευθύνεται» από ισχυρούς κοινωνικούς δρώντες, οι οποίοι δημιουργούν τα περιθώρια παρέμβασης των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων; Και αν ναι, αυτό δεν καθιστά τελικά τη θεώρηση του Feenberg μια ακόμη ουσιοκρατική προσέγγιση της τεχνολογίας;

Για τον Feenberg υπάρχει ένα *περιθώριο ελιγμού (margin of maneuver)* των εξουσιαζόμενων κοινωνικών ομάδων. Για τη θεμελίωση αυτής της θέσης αντλεί από τον Michel de Certeau τη διάκριση μεταξύ στρατηγικών και τακτικών. Για τον Γάλλο φιλόσοφο, η έννοια της στρατηγικής αφορά τους τρόπους με τους οποίους τα κοινωνικά και τα τεχνολογικά συστήματα ενσωματώνουν τον έλεγχο και τις τεχνικές εξουσίας. Ο de Certeau, ακολουθώντας τη σκέψη του Foucault, υποστηρίζει πως αυτές οι τεχνικές εξουσίας δεν αποτελούν ένα εργαλείο επιβολής από τις κοινωνικές ομάδες που τις οικειοποιούνται, αντίθετα είναι διάχυτες και αναπαράγονται από τη δομή του υπάρχοντος συστήματος. Απέναντι στη στρατηγική αυτή των ελίτ, οι εξουσιαζόμενοι έχουν τη δυνατότητα τακτικής αντίστασης η οποία δεν αφορά την οικειοποίηση των δομών εξουσίας, αλλά αντίθετα με μικροθεμελιώσεις που αποτυπώνονται

⁸⁴Στο ίδιο, σελ.309.

⁸⁵Στο ίδιο, σελ.70. Στο βιβλίο μεταφράζεται ως «διπλή όψη».

⁸⁶Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ.Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ. 71.

στις δράσεις τους (χωρίς συστηματικότητα ή συντονισμένη δράση αλλά συγκυριακά και τυχαία) μεταβάλλουν εν μέρη την κατεύθυνση των στρατηγικών⁸⁷.

Κατά αυτόν τον τρόπο, απέναντι στη λειτουργική αυτονομία (operational autonomy) των εταιρειών, ο Feenberg αναγνωρίζει ένα είδος αντίστασης στο περιθώριο ελιγμού (margin of maneuver) κοινωνικών ομάδων με μικρότερη ισχύ. Ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας παραλληλίζει αυτή τη δομή του οικονομικού συστήματος με τα παιχνίδια⁸⁸. Όπως ακριβώς οι κανόνες των παιχνιδιών καθορίζουν ένα μεγάλο μέρος της δράσης των παικτών χωρίς όμως να κατευθύνουν την κάθε τους κίνηση, έτσι και οι ο τεχνικός κώδικας του καπιταλισμού οριοθετεί μέσω της τεχνολογίας ένα μεγάλο εύρος της εμπρόθετης δράσης των υποκειμένων, χωρίς να την ορίζει όμως εξ ολοκλήρου. Με αυτή την έννοια « *Εκείνο που ορίζω ως «τεχνικό κώδικα» αποτελεί τον πιο γενικό κανόνα του παιχνιδιού, προσανατολίζοντας το παιχνίδι προς τον κυρίαρχο παίκτη»*⁸⁹.

Πώς, όμως, συνδέονται όλα τα παραπάνω με το διαδίκτυο; Μπορεί αυτό το νέο τεχνολογικό μέσο να δημιουργήσει νέους όρους για την παρέμβαση των υποκειμένων στον τεχνικό κώδικα των αντικειμένων; Και αν ναι, με ποιον τρόπο το επιτυγχάνει; Ποιοι είναι, τελικά, οι νέοι όροι που το διαδίκτυο διαμορφώνει για τη δημοκρατία; Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της παρούσας εργασίας, θα εστιάσουμε στην απάντηση αυτών των ερωτημάτων. Όπως θα δούμε, σύμφωνα με τον Feenberg: «Ο *‘γραμμένος κόσμος’*⁹⁰ του διαδικτύου αποτελεί πραγματικά έναν χώρο όπου οι άνθρωποι και οι μηχανές φαίνεται να συμφιλώνονται»⁹¹. Μέσα από αυτή την ανάλυση, θα εξετάσουμε εάν και σε ποιο βαθμό το διαδίκτυο μπορεί να λειτουργήσει ως πεδίο δημοκρατικού μετασχηματισμού, προσφέροντας στα υποκείμενα νέες δυνατότητες συμμετοχής στο σχεδιασμό και τη χρήση της τεχνολογίας.

⁸⁷Feenberg, A. (2002). *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited*. Οξφόρδη: Oxford University Press, σελ.84.

⁸⁸ Στο ίδιο,σελ. 83

⁸⁹Feenberg, Andrew. (1998). Escaping the Iron Cage, or, Subversive Rationalization and Democratic Theory. Στο R. Schomberg (Επιμ.) *Democratizing Technology: Ethics, Risk, and Public Debate* (σ.1-12).Tilburg: International Centre for Human and Public Affairs, σελ.4.

⁹⁰Η έννοια χρησιμοποιείται από τον Feenberg για να τονίσει τη διαμεσολάβηση του γραπτού λόγου (textual mediation) για την επίτευξη της επικοινωνίας στο διαδίκτυο. Για περισσότερα βλέπε: Feenberg A.,(1989)The written world. Στο Kaye A. & Mason R (Επιμ.), *Mindweave: Communication, computers and distance education* (σ.22-39). Οξφόρδη: Pergamon Press

⁹¹Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ.Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ.127.

4. Το διαδίκτυο ως πολιτικός χώρος: Ο δημοκρατικός εξορθολογισμός υπό νέους όρους

4.1. Ο ρευστός κοινωνικός χώρος του διαδικτύου: Ένα τεχνούργημα σε καθεστώς «ερμηνευτικής ευελιξίας»

Έχουμε αναπτύξει τον τρόπο με τον οποίο τα τεχνουργήματα, δηλαδή τα εργαλεία, αποτελούν για τον Feenberg σχέσεις καθώς και πεδία διαπραγμάτευσης συμφερόντων των κοινωνικών ομάδων. Ως κοινωνικά πεδία διαπραγμάτευσης παγιώνονται σε μια μορφή, η οποία συμπυκνώνει και προωθεί μια ορισμένη ορθολογικότητα. Στο παρόν μέρος, θα προχωρήσουμε με την ανάλυση του Feenberg για το διαδίκτυο. Για τον φιλόσοφο «*Το διαδίκτυο δεν μπορεί να συγκριθεί με τίποτα άλλο στην ιστορία της τεχνολογίας. Δεν είναι ούτε εργαλείο, αλλά ούτε μηχανή, είναι ένα δίκτυο*»⁹².

Σε αντίθεση με το μεγαλύτερο μέρος των θεωρητικών, που θεωρούν το διαδίκτυο παρόμοιο με άλλα επικοινωνιακά μέσα, ο Feenberg υποστηρίζει το διακριτό χαρακτήρα του διαδικτύου σε σχέση με τις υπόλοιπες τεχνολογίες. Αυτός ο διακριτός χαρακτήρας σχετίζεται με την ελεύθερη, μη ιεραρχική δομή η οποία προωθεί τη διαδραστική σχέση των χρηστών μεταξύ τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το διαδίκτυο φαίνεται να σχετίζεται με τη δημοκρατία σε δύο επίπεδα: Από τη μία ο «ανοιχτός» του χαρακτήρας επιτρέπει στους χρήστες τη διαμόρφωσή του σχεδιασμού του, από την άλλη το ίδιο το διαδίκτυο αποτελεί ένα δίκτυο διαντίδρασης κοινωνικών ομάδων, δημιουργώντας νέους όρους για τη δημοκρατία και την εμπρόθετη δράση των υποκειμένων.

Το διαδίκτυο που ξεκίνησε ως το αμερικανικό σύστημα ARPANET, το οποίο επέτρεπε σε στρατιωτικές βάσεις δεδομένων να βρίσκονται σε επικοινωνία, είχε εξ αρχής καθιερωμένη μια μη ιεραρχική ανοιχτή δομή, η οποία στη συνέχεια συνέχισε να υπάρχει προωθώντας την ελεύθερη επικοινωνία. Το σύστημα ARPANET έμελλε να χρησιμοποιηθεί και από τον ακαδημαϊκό χώρο προκειμένου να διαχέονται οι πληροφορίες, μέχρι που δημιουργήθηκε το σύστημα του email. Σήμερα το βασικό χαρακτηριστικό του διαδικτύου είναι η δυνατότητα των ατόμων να εισέρχονται, μέσω αυτού, σε διάφορες κοινωνικές ομάδες και η επικοινωνία μεταξύ τους να είναι «ελεύθερη». Αυτό δημιουργεί νέους όρους για τη λειτουργία της δημοκρατίας, σύμφωνα με τον Feenberg⁹³.

⁹²Feenberg, A. (2019). The Internet as a network, world, co-construction, and mode of governance. *The Information Society*, 35(4), σελ. 229.

⁹³Feenberg, A. (2009). Critical Theory of Communication Technology: Introduction to the Special Section. *The Information Society*, 25(2), σελ.79.

Πριν προχωρήσουμε όμως στην ανάλυση της σχέσης του διαδικτύου με τη δημοκρατία, είναι σημαντικό να αναφερθούμε στον «ρευστό» χαρακτήρα αυτής της τεχνολογίας. Πιο αναλυτικά, η χρήση και η νοηματοδότηση του διαδικτύου βρίσκονται ακόμη σε αυτό που οι Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας ονομάζουν «ερμηνευτική ευελιξία» (interpretive flexibility), με άλλα λόγια δεν έχει παγιωθεί η μορφή του και κατ' επέκταση η κοινωνική του νοηματοδότηση.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το περιεχόμενο του διαδικτύου δεν έχει κλειστεί στο λεγόμενο «μαύρο κουτί» της τεχνολογίας, δηλαδή δεν έχει παγιωθεί ως ένα κλειστό σύστημα, αλλά παραμένει ένας δυναμικός χώρος διαμόρφωσης και επαναπροσδιορισμού. Έτσι για την ανάλυση του διαδικτύου ως μη παγιωμένες σχέσεις, ο φιλόσοφος αντλεί για την ανάλυσή του στοιχεία από τρία ρεύματα σκέψης: τη θεωρία δρώντος-δικτύου, τη θέση του Gilbert Simondon για την εξατομίκευση (individuation) και τη συγκεκριμενοποίηση (concretization) των τεχνουργημάτων, καθώς και από το ρεύμα του κριτικού κονστρουκτιβισμού για την κοινωνική ορθολογικότητα. Μέσα από αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, ο Feenberg εξετάζει το διαδίκτυο ως έναν χώρο όπου οι σχέσεις εξουσίας και τεχνολογίας παραμένουν ρευστές, αφήνοντας περιθώρια για δημοκρατική διαμόρφωση και συμμετοχή.

Από τη θεωρία δρώντος δικτύου, ο Feenberg «δανείζεται» την έννοια του προγράμματος για την ανάλυση του διαδικτύου. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας, τα προγράμματα λειτουργούν ως οριοθετήσεις μέσα σε ένα δίκτυο, καθορίζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι δρώντες εντάσσονται σε αυτό και αποδίδουν νόημα στις δράσεις τους. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Feenberg, οι οριοθετήσεις των δικτύων δεν καθορίζονται αποκλειστικά και απόλυτα από τα προγράμματα. Συχνά, αυτά μπορεί να έχουν απρόβλεπτες συνέπειες⁹⁴, καθώς οι δρώντες δεν ακολουθούν παθητικά τις προκαθορισμένες δομές, αλλά επαναδιαπραγματεύονται τη χρήση και τη λειτουργία του συστήματος, δημιουργώντας νέες δυναμικές εντός του δικτύου.

Για να αναλύσει τα διάφορα υποσύνολα δικτύων τα οποία δημιουργούνται από τα προγράμματα, ο Feenberg χρησιμοποιεί τον όρο «σύστημα». Με άλλα λόγια, το διαδίκτυο αποτελείται, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, από δίκτυα που, ανάλογα με τα προγράμματα που διαμορφώνουν, διακλαδώνονται σε συστήματα με διαφορετικές ιδιότητες το καθένα. Αυτά τα συστήματα συνυπάρχουν, διαμορφώνοντας διαφορετικές κατευθύνσεις για τον τρόπο αξιοποίησης του διαδικτύου, ενώ το καθένα από αυτά ενέχει δυνητικά τη δυνατότητα να υπερισχύσει των υπόλοιπων. Ακολουθώντας μια συμμετρική μελέτη των συστημάτων στο

⁹⁴Feenberg, A. (2019). The Internet as a network, world, co-construction, and mode of governance. *The Information Society*, 35(4), σελ.231.

πεδίο του κυβερνοχώρου, ο Feenberg διακρίνει τρία συστήματα, τα οποία αναδεικνύουν τις πολλαπλές δυναμικές που αναπτύσσονται εντός του διαδικτύου.

Το πρώτο σύστημα ο Feenberg το ονομάζει καταναλωτικό μοντέλο (consumption model). Αυτό βασίζεται στην επιτήρηση των χρηστών και στη συλλογή δεδομένων προκειμένου να προβλεφθούν οι προτιμήσεις των χρηστών, ενώ παράλληλα συσπειρώνει τη διαδικτυακή κοινότητα σε ορισμένες ιστοσελίδες. Ταυτόχρονα με το καταναλωτικό μοντέλο, υπάρχει και το μοντέλο της κοινότητας (community model) το οποίο υπηρετεί ανάγκες επικοινωνίας και κοινωνικοποίησης. Το συγκεκριμένο έχει σημαντική επίδραση στον τρόπο που διαμορφώνεται η δημοκρατία καθώς και στο πώς συγκροτείται ο δημόσιος διάλογος. Το συγκεκριμένο μοντέλο καθιστά δυνατή τη λεγόμενη «οικονομία του διαμοιρασμού» η οποία προκύπτει από τις διάφορες ιστοσελίδες. Το τελευταίο μοντέλο το οποίο, κατά τον Feenberg, απειλεί τη βιωσιμότητα των άλλων δύο, το ονομάζει κυβερνοπολιτικό (cyberpolitical). Κατευθυνόμενο από κρατικούς και παρακρατικούς δρώντες το συγκεκριμένο μοντέλο, σύμφωνα με τον Feenberg, ευθύνεται για τη διάδοση προπαγάνδας και διαταράσσει τους αντιπάλους του με bots, trolls και κακόβουλα λογισμικά⁹⁵.

Τα διάφορα συστήματα, που διαμορφώνονται σύμφωνα με τα προγράμματα των δικτύων, συνυπάρχουν με τα λεγόμενα αντι-προγράμματα. Αυτά τα αντι-προγράμματα αντιπροσωπεύουν μορφές αντίστασης, επαναδιαπραγμάτευσης ή ακόμα και ανατροπής των αρχικών προθέσεων που ενσωματώνονται στα προγράμματα, δημιουργώντας έτσι έναν δυναμικό χώρο διαρκούς αλληλεπίδρασης και σύγκρουσης εντός του διαδικτύου. Για παράδειγμα, η «ασφάλεια» στο διαδίκτυο, μέσω της χρήσης προγραμμάτων προστασίας από ιούς, συνιστά ένα πρόγραμμα, καθώς επιδιώκει να ελέγξει και να θωρακίσει το σύστημα. Αντίθετα, οι ιοί λειτουργούν ως αντι-πρόγραμμα, καθώς υπονομεύουν αυτή τη δομή, παρακάμπτοντας ή διαταράσσοντας τις μηχανισμούς ασφαλείας των συστημάτων⁹⁶. Αυτή η δυναμική σχέση μεταξύ προγραμμάτων και αντι-προγραμμάτων αντανακλά τη συνεχή διαμάχη για τον έλεγχο και την κατεύθυνση της τεχνολογικής εξέλιξης. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τη θεωρία δρώντος-δικτύου, εκτός από τα προγράμματα και τα αντι-προγράμματα, υπάρχουν επίσης πολλά παρα-προγράμματα. Προγράμματα δηλαδή που

⁹⁵Feenberg, A. (2019). The Internet as a network, world, co-construction, and mode of governance. *The Information Society*, 35(4),σελ.233.

⁹⁶Τη συμμετρική ανάλυση αυτών των προγραμμάτων και των αντι-προγραμμάτων που υπάρχουν εντός των δικτύων ο Feenberg την ορίζει ως την τρίτη συμμετρία (third symmetry). Για περισσότερα βλέπε Feenberg, A., & McCarthy, D. R. (2023). Technology, culture and critical theory: An interview with Andrew Feenberg. *International Politics*, 60(6), 967–988

οριοθετούν τα δίκτυα και τους δρώντες και συνυπάρχουν με τα υπόλοιπα, χωρίς να προωθούν ή να εμποδίζουν τη χρήση των υπολοίπων⁹⁷.

Αυτά τα μοντέλα-συστήματα που συνυπάρχουν στο διαδίκτυο, αποτελούν κατά μια έννοια τους διάφορους ενδεχόμενους *τεχνικούς κώδικες* του διαδικτύου. Υπενθυμίζεται πως στη θεωρία του Feenberg ο τεχνικός κώδικας είναι η αποκρυστάλλωση των αξιών του πολιτισμικού ορίζοντα μιας κοινωνίας στον τεχνολογικό σχεδιασμό των αντικειμένων⁹⁸. Για παράδειγμα, η επιλογή των υλικών για τη δημιουργία μιας συσκευής καθορίζεται κοινωνικά μέσω του κώδικα. Εάν για παράδειγμα οι περιβαλλοντολογικές αξίες υπερισχύουν κοινωνικά των αξιών του οικονομικού κέρδους, τα υλικά κατασκευής μιας συσκευής είναι ανακυκλώσιμα. Αντίστοιχα το εάν θα επικρατήσει το καταναλωτικό μοντέλο στο διαδίκτυο, μετατρέποντάς το σε ένα εργαλείο προώθησης διαφημίσεων, ή εάν θα επικρατήσει το μοντέλο της κοινότητας, μετατρέποντάς το σε ένα ακόμη εργαλείο προώθησης του δημοσίου διαλόγου, θα καθοριστεί κοινωνικά. Στην πρώτη περίπτωση το αποτέλεσμα θα είναι η κανονικοποίηση της πώλησης και της συλλογής δεδομένων των προτιμήσεων των χρηστών, για τη δημιουργία περαιτέρω διαφημίσεων. Στη δεύτερη, η έμφαση του σχεδιασμού θα δίνεται στην ελευθερία επικοινωνίας.

Στην παρούσα χρονική περίοδο φαίνεται αντιφατικά μοντέλα να συνυπάρχουν κανονικά στο διαδίκτυο, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο μετατροπής του σε μια συσκευή προώθησης του δημοσίου συμφέροντος ή καταδυνάστευσής του. Χαρακτηριστικά ο Feenberg αναφέρει:

«Η τεχνολογία δεν έχει φτάσει σε σημείο ολοκλήρωσης, αλλά βρίσκεται ακόμα σε φάση ταχείας ανάπτυξης. Κανένα πρόγραμμα δεν έχει καταφέρει να περιθωριοποιήσει τα υπόλοιπα. Η εντύπωση σταθερότητας που προκαλεί το μέγεθος των μεγάλων εταιρειών όπως η Facebook και η Google συγκαλύπτει την πραγματική τους ευθραυστότητα.»⁹⁹

Αυτή η «ρευστότητα» του τεχνολογικού σχεδιασμού του διαδικτύου είναι σημαντική. Όπως είδαμε το συγκεκριμένο τεχνούργημα ενέχει τη δυνατότητα συσπείρωσης των κοινωνικών ομάδων προωθώντας έτσι την ομαδική επικοινωνία και αφήνοντας περιθώρια για νέα είδη διεκδικήσεων. Η κατανόηση της σημασίας του μοντέλου της κοινότητας (community model) υπερθεματίζεται από τον Andrew Feenberg, τη στιγμή που πολλοί θεωρητικοί αμφισβητούν την ίδια τη δυνατότητα συγκρότησης «κοινότητας» στον ψηφιακό χώρο.

⁹⁷Andrew Feenberg (2019). The Internet as network, world, co-construction, and mode of governance, *The Information Society*, 35(4), σελ. 231.

⁹⁸Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010), σελ. 76.

⁹⁹Andrew Feenberg (2019). The Internet as network, world, co-construction, and mode of governance. *The Information Society*, 35(4), σελ. 238.

4.2. Για το ζήτημα της κοινότητας

Τι σημαίνει όμως δημοκρατικός εξορθολογισμός για ένα μη παγιωμένο τεχνικό μέσο σαν το διαδίκτυο και πώς συνδέεται με το ζήτημα της κοινότητας και της δημοκρατίας; Όπως έχει αναφερθεί, ο δημοκρατικός εξορθολογισμός των τεχνολογικών μέσων συνδέεται, στη θεώρηση του Feenberg, με τους τρόπους με τους οποίους μια τεχνολογία μεταβάλλει, προσθέτει, αφαιρεί ή συγκεντρώνει τεχνικά χαρακτηριστικά προκειμένου να εναρμονίζεται με τις διάφορες κοινωνικές διεκδικήσεις και ανανοηματοδοτήσεις της «εν διαπραγμάτευση» τεχνολογίας.

Καθώς η έννοια του δημοκρατικού εξορθολογισμού είναι άμεσα συνυφασμένη με το ζήτημα της εμπρόθετης δράσης, είναι σημαντικό να επεκταθούμε στο ζήτημα της κοινότητας, εφόσον η συγκρότησή της αποτελεί προϋπόθεση για οποιαδήποτε κοινωνική διεκδίκηση. Συγκεκριμένα, η διεκδίκηση και η διαπραγμάτευση των διάφορων κοινωνικών ομάδων είναι στενά συνυφασμένες με την πολιτική οργάνωση των κοινοτήτων με παραδοσιακούς όρους. Με την έννοια της «παράδοσης», αναφερόμαστε εδώ στην ενσώματη συσπείρωση των υποκειμένων, σε συνδυασμό με θεσπισμένες θεσμικές διαδικασίες όπως συνελεύσεις, συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και πολιτικές δομές συμμετοχής. Στο πλαίσιο αυτό, το αίτημα ή η προοπτική διεκδίκησης στο διαδίκτυο, καθίσταται αντικείμενο αμφισβήτησης, καθώς τίθεται υπό αμφισβήτηση η ίδια η έννοια της κοινότητας εντός του ψηφιακού χώρου. Η ψηφιακή δικτύωση διαμορφώνει νέες μορφές συλλογικής δράσης, οι οποίες όμως δεν ταυτίζονται απαραίτητα με τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής οργάνωσης, γεγονός που γεννά ερωτήματα για τη δυνατότητα συγκρότησης ουσιαστικής πολιτικής δράσης στο ψηφιακό πεδίο.

Με στενά κοινωνιολογικούς και φιλοσοφικούς όρους, ο Feenberg αναγνωρίζει πέντε βασικά στοιχεία τα οποία μοιράζονται οι «παραδοσιακές» με τις ψηφιακές κοινότητες: την αναγνώριση συμβόλων και πρακτικών, την αποδοχή κανόνων, τους κοινούς στόχους, τον αμοιβαίο σεβασμό και την αυθεντική επικοινωνία¹⁰⁰. Τα προαναφερθέντα αποτελούν μια σχηματική αποτύπωση του κοινού πεδίου ανάμεσα στις ψηφιακές και τις «παραδοσιακές» κοινότητες.

Μια σειρά θεωρητικών αναλύσεων (Albert Borgmann, Darin Barney, Hubert Dreyfus, Sherry Turkle, Mark Poster) ως προς το ζήτημα, καταλήγουν, σύμφωνα με τον Feenberg, σε ντετερμινιστικές ερμηνείες για την τεχνολογία και τα υποκείμενα. Συγκεκριμένα, οι «υπέρμαχοι» του διαδικτύου (Sherry Turkle, Mark Poster), υποστηρίζουν πως χάρη στο νέο

¹⁰⁰Feenberg, A. & Bakardjieva, M. (2004). Consumers or citizens? The online community debate. Στο Feenberg, A., Barney, D., (Επιμ) *Community in the Digital Age: Philosophy and practice*, (σ.1-30).Rowman & Littlefield.σελ. 6.

αυτό τεχνούργημα αναδύεται ένα μεταμοντέρνο υποκείμενο το οποίο μπορεί να συγκροτήσει κοινότητες χωρίς τους φραγμούς του χώρου και του χρόνου. Η επικοινωνιακή εμπειρία βιώνεται με νέους όρους, απελευθερωμένη από τις φυσικές και κοινωνικές δεσμεύσεις της ενσώματης ύπαρξης. Παράλληλα, το υποκείμενο θεωρείται υπεύθυνο για τη συγκρότηση ενός προσωπικού ηθικού πυρήνα, έξω από τα στενά όρια του κοινωνικού χώρου, στον οποίο ζει φυσικά. Στο πλαίσιο της μετανεωτερικότητας, αυτή η δυναμική ερμηνεύεται ως συνέχεια της κατακερματισμένης ταυτότητας του ατόμου, η οποία διαμορφώνεται μέσα από πολλαπλές δικτυακές αλληλεπιδράσεις. Σε αυτή τη βάση μάλιστα, η ανωνυμία του κυβερνοχώρου αναδεικνύεται ως ένα νέο πεδίο για τη συγκρότηση μιας νέας ηθικής, αποδεσμευμένης από τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές και τις περιοριστικές ταυτότητες της φυσικής ζωής.

Στον αντίποδα, οι επικριτές του διαδικτύου, όπως Albert Borgmann, Darin Barney και Hubert Dreyfus, υποστηρίζουν ότι η διαμεσολαβημένη επικοινωνία αποδυναμώνει το βιωματικό χαρακτήρα της εμπειρίας. Παράλληλα, οι ανθρώπινες αξίες υπόκεινται σε έναν απόλυτο σχετικισμό, λόγω του παγκοσμιοποιημένου χαρακτήρα της επικοινωνίας στο διαδίκτυο. Ταυτόχρονα, η ηθική και η υπευθυνότητα του υποκειμένου τείνουν να υποβαθμίζονται, καθώς η αποστασιοποίηση που προσφέρει η ψηφιακή αλληλεπίδραση καθιστά πιο δυσδιάκριτα τα όρια της προσωπικής ευθύνης και της κοινωνικής δέσμευσης¹⁰¹.

Απέναντι στις παραπάνω θεωρήσεις που λαμβάνουν ως δεδομένη την επιρροή του τεχνολογικού σχεδιασμού στη μορφή των κοινοτήτων, ο Feenberg υποστηρίζει πως ο αντικτυπος του διαδικτύου στις κοινότητες βασίζεται στα χαρακτηριστικά τόσο του σχεδιασμού του ίδιου του μέσου, όσο και των χρηστών του. Η σχέση, δηλαδή, ανάμεσα στους χρήστες και στον κυβερνοχώρο είναι αμφίδρομη, με απρόβλεπτες απολήξεις τόσο για τα υποκείμενα όσο και για την τελική μορφή του δικτύου.

Κατά αυτόν τον τρόπο ο Feenberg αναγνωρίζει την έννοια της κοινότητας στο διαδίκτυο. Ο ίδιος έρχεται σε συμφωνία με εμπειρικές προσεγγίσεις¹⁰², οι οποίες βασιζόμενες σε μελέτες περίπτωσης αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο οι χρήστες διαμορφώνουν ενεργά το διαδίκτυο καθώς οικειοποιούνται τις ήδη υπάρχουσες λειτουργίες για τη δημιουργία νέων

¹⁰¹Feenberg, A. & Bakardjieva, M. (2004). Consumers or citizens? The online community debate. Στο Feenberg, A., Barney, D., (Επιμ) *Community in the Digital Age: Philosophy and practice*, (σ.1-30).Rowman & Littlefield. σελ.15

¹⁰²Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Maria Bakardjieva η οποία χρησιμοποιεί τον όρο «ψηφιακή συντροφιά» (virtual togetherness), προκειμένου να διακρίνει τη θέση της από τις διαμάχες που αφορούν την έννοια της «κοινότητας» στο διαδίκτυο. Η ίδια υποστηρίζει πως η τρέχουσα θεωρητική συζήτηση πρέπει να επικεντρωθεί στη διάκριση πηγαίας ανθρώπινης επικοινωνίας και εμπορευματικών σχέσεων στο διαδίκτυο. Καθώς στην πρώτη περίπτωση το άτομο παράγει κάτι με αξία για τους άλλους ενώ στη δεύτερη ο ίδιος είναι απλός καταναλωτής περιεχομένου. Για περισσότερα βλέπε Bakardjieva, M. (2003). Virtual togetherness: an everyday-life perspective. *Media Culture & Society*. 25 (3), 291-313.

λειτουργιών. Ταυτόχρονα οι χρήστες δημιουργούν κοινότητες με δικούς τους κανόνες ενώ η μεταξύ τους αλληλεπίδραση έχει ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση νέων αξιών και κωδικών επικοινωνίας.

Συγκεκριμένα, το διαδίκτυο συνδυάζει επιτυχημένα δύο δυνατότητες: τη συγκρότηση ατόμων σε κοινότητες, ανεξαρτήτως γεωγραφικής περιοχής, καθώς και την αμφίδρομη επικοινωνία. Αυτές οι δυνατότητες καθιστούν το διαδίκτυο, ως τεχνούργημα, πρωτότυπο και δημιουργούν νέες προοπτικές για τη δημοκρατία, της οποίας ακρογωνιαίος λίθος είναι η ελεύθερη επικοινωνία. Για τον Feenberg, πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, οι πολιτικοί ακτιβιστές μπορούν να απευθυνθούν και να οργανώσουν χιλιάδες άτομα σε κοινότητες, παραβλέποντας τα μέσα επικοινωνίας που ελέγχονται από τις ιδιωτικές εταιρείες ή την κυβέρνηση.¹⁰³ Αυτός ο λεγόμενος μικροακτιβισμός (sub-activism) αναδύεται ταυτόχρονα με την αποδέσμευση της πολιτικής από την παραδοσιακή σύνδεσή της με τη γεωγραφική εγγύτητα των ατόμων που την απαρτίζουν. Με άλλα λόγια, η παραδοσιακή θέση πως τα άτομα που μοιράζονται μια γεωγραφική εγγύτητα, μπορεί να μοιράζονται και κοινές πολιτικές αγωνίες με αποτέλεσμα να συγκροτήσουν μια κοινότητα με στόχο συγκεκριμένες πολιτικές διεκδικήσεις αρχίζει πλέον, χάρη στο διαδίκτυο, να φθίνει.

4.3. Ο κυβερνο-ακτιβισμός και ο τεχνο- ακτιβισμός ως όψεις δημοκρατικής παρέμβασης στον κυβερνοχώρο

Ως απόσταγμα των παραπάνω, ο Feenberg αναγνωρίζει στο διαδίκτυο την ύπαρξη κοινοτήτων οι οποίες εν δυνάμει μπορούν να συσπειρωθούν, προκειμένου να προχωρήσουν σε συλλογικές διεκδικήσεις. Τρία ζητήματα φαίνεται να προκύπτουν: ποιον πολιτικό χαρακτήρα έχουν αυτές οι κοινότητες και γιατί δεν αντιμετωπίζονται από τον θεωρητικό ως ιδεολογικά «άμορφες» συγκεντρώνοντας χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε αυτά της μάζας; Ταυτόχρονα τί σχέση έχει η ίδια η δημοκρατία με αυτές τις κοινότητες, και τέλος, μπορούν οι διεκδικήσεις που προκύπτουν -εάν προκύπτουν- να αντικαταστήσουν τον παραδοσιακό τρόπο διεκδικήσεων;

Για τον Feenberg είναι αφελής η κριτική της κοινότητας του διαδικτύου ως μιας «άμορφης μάζας». Αυτή η διαστρεβλωμένη αντίληψη της κοινότητας του διαδικτύου, ως μια συσπείρωση τυχαίων υποκειμένων, πηγάζει τόσο από τεχνολογικά ντετερμινιστικές οπτικές της κοινότητας αυτής καθ' αυτής όπως προαναφέρθηκαν, όσο και από κριτικές που αφορούν το χαρακτήρα

¹⁰³Dal Yong Jin & Andrew Feenberg (2015) Commodity and Community in Social Networking: Marx and the Monetization of User-Generated Content, *The Information Society*, 31(1), σελ.56.

των πληροφοριών που διαχέονται. Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της πληροφορίας, που διαχειρίζονται και μοιράζονται οι χρήστες του διαδικτύου, έχει ένα καθαρά μη πολιτικό χαρακτήρα, θεωρείται από μεγάλο μέρος στοχαστών ως ασήμαντο. Για τον Αμερικανό φιλόσοφο της τεχνολογίας, όμως, το διαδίκτυο θα μπορούσε να παραλληλιστεί με το πεζοδρόμιο, δηλαδή ως ένας κοινωνικός χώρος όπου φιλοξενείται κάθε είδους επικοινωνία, από την πιο καθημερινή και ασήμαντη, έως την πιο στοχευμένη και πολιτική.¹⁰⁴ Η διάχυτη επικοινωνία και η συγκρότηση κοινοτήτων (με πολιτικό ή μη χαρακτήρα) είναι εκείνα τα στοιχεία που δημιουργούν νέους όρους για τη δημοκρατία, και καθιστούν τελικά το διαδίκτυο ένα μέσο με πολιτικές απολήξεις.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Feenberg συνδέει την έννοια της δημοκρατίας με τη δυνατότητα συμμετοχής των υποκειμένων στη δημόσια σφαίρα. Ταυτόχρονα, η ίδια η έννοια του εκδημοκρατισμού στην κριτική φιλοσοφία της τεχνολογίας σχετίζεται με τη διαμόρφωση του τεχνικού κώδικα των τεχνουργημάτων. Συνεπώς, η πολιτική διάσταση του διαδικτύου έχει διττό χαρακτήρα, εφόσον φιλοξενεί δύο είδη πολιτικής δράσης: τον κυβερνο-ακτιβισμό (cyber-activism) και τον τεχνο-ακτιβισμό (tech-activism). Ο κυβερνο-ακτιβισμός σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου για κοινωνικο-πολιτικές διεκδικήσεις, ενώ ο τεχνο-ακτιβισμός αφορά τη διαμόρφωση του διαδικτύου από πλήθος κοινωνικών ομάδων, προσδίδοντάς του έναν ανοιχτό χαρακτήρα που επιτρέπει την ελεύθερη διακίνηση πληροφοριών και τελικά τη διαμόρφωση του τεχνικού κώδικα του διαδικτύου από τους ίδιους τους χρήστες.

Πιο αναλυτικά, ο κυβερνο-ακτιβισμός (cyber-activism) αποτελεί ένα είδος ριζοσπαστικής πολιτικής πρακτικής, η οποία βασίζεται στον ανοιχτό χαρακτήρα της επικοινωνίας του διαδικτύου, προκειμένου να συγκροτηθούν ομάδες με κοινά συμφέροντα. Οι συγκεκριμένες ομάδες προχωρούν σε ψηφιακές συναντήσεις, συλλέγουν διαδικτυακά υπογραφές και διαχέουν πληροφορίες και ενημερώσεις που αφορούν τις διεκδικήσεις τους με την αποστολή μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.¹⁰⁵ Για τον Feenberg, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο κυβερνο-ακτιβισμός θα αντικαταστήσει τις παραδοσιακές μορφές διεκδικήσεων. Ωστόσο, όπως επισημαίνει: «Όλες οι επαναστάσεις χρησιμοποίησαν τις τεχνολογίες της επικοινωνίας. Ο Lenin εξυμνούσε το τηλέφωνο ως ένα ισχυρό εργαλείο της επανάστασης»¹⁰⁶. Η χρήση του διαδικτύου από το κίνημα των Ζαπατίστας στο Μεξικό για το συντονισμό δράσεων, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο το διαδίκτυο μπορεί να λειτουργήσει ως

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σελ.57

¹⁰⁵ Millberry, K. (2012). Hacking for Social Justice. Στο Feenberg, A., Friesen, N.(Επιμ.), *(Re)Inventing The Internet* (σ.109-130). Sense Publishers, σελ. 109

¹⁰⁶ Feenberg, A. & Jandric, P. (2015). The Bursting Boiler of Digital Education: Critical Pedagogy and Philosophy of Technology. *Knowledge Cultures*, 3(5), σελ.142.

εργαλείο πολιτικής κινητοποίησης. Επιπλέον, οι *χρήσεις hashtag*, όπως το #AllEyesOnRafah¹⁰⁷, συμβάλλουν στον προσανατολισμό του δημόσιου διαλόγου προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, ενισχύοντας την *ορατότητα* κρίσιμων ζητημάτων και διευκολύνοντας την οργάνωση καμπανιών υποστήριξης. Με αυτόν τον τρόπο, το διαδίκτυο λειτουργεί ως πολλαπλασιαστής πολιτικής δράσης, ενισχύοντας τη διάχυση μηνυμάτων και τη συμμετοχή σε κοινωνικά κινήματα.

Αντίθετα ο τεχνο-ακτιβισμός (techno-activism) αφορά την ενσωμάτωση των δημοκρατικών αξιών στην ίδια την τεχνολογία, και είναι ακριβώς αυτό το είδος ακτιβισμού που συνδέεται με τον κορμό της θεωρίας του Feenberg, η οποία αφορά τον τεχνικό κώδικα των αντικειμένων. Στο πλαίσιο του τεχνο-ακτιβισμού η δημιουργία εναλλακτικών τεχνολογικών σχεδιασμών με μη ιεραρχική δομή καθώς και η παροχή πρόσβασης σε κάθε χρήστη, συμβάλλουν στην ανάδυση κοινωνικών πρακτικών που αφορούν την ελευθερία του λόγου και την ισότητα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τεχνο-ακτιβισμού αποτελεί το κίνημα του ελεύθερου λογισμικού (Free Software Movement) με κύριο εκπρόσωπο τον Richard Stallman, ο οποίος εισήγαγε τις άδειες πνευματικών δικαιωμάτων υπό τον όρο «copyleft». Το λεγόμενο «copyleft» όπως εκφράστηκε από την άδεια GPL (General Public License, 1985), στην ουσία νομιμοποιούσε την πρόσβαση στον πηγαίο κώδικα ενός λογισμικού, την τροποποίησή του και τη χρήση του χωρίς περιορισμούς με βασικό όρο τη διανομή του τροποποιημένου λογισμικού.¹⁰⁸ Με απώτερο σκοπό την αποδέσμευση των ψηφιακών τεχνολογιών από τα στενά όρια της ιδιοκτησίας, οι εκφραστές του ελεύθερου λογισμικού υποστήριζαν πως «*η συνακόλουθη απελευθέρωση της πληροφορίας από την ιδιοκτησία εμπλέκει μια πολιτική ελευθερίας και αναμόρφωσης της κοινωνικής συμβίωσης στη βάση της συνεργασίας και της κοινοτικής αλληλεγγύης*»¹⁰⁹. Με άλλα λόγια, η ελεύθερη διακίνηση της πληροφορίας και η ελεύθερη τροποποίηση των λογισμικών σχετίζεται άμεσα με την αλληλεγγύη και τη συνεργασία, δίνοντας έτσι ένα πρόσφορο έδαφος για τον προσανατολισμό της κοινωνίας σε αντίστοιχες αξίες.

Αργότερα, το 1998, οι Bruce Perens και Eric Raymond εισήγαγαν την ιδέα του λογισμικού ανοικτού κώδικα (Open Source Movement) με στόχο την αποδέσμευση από την πολιτικό-ιδεολογική προσέγγιση του Stallman. Παρά το γεγονός ότι το λογισμικό ανοικτού κώδικα μοιραζόταν κοινά σημεία με τον τρόπο λειτουργίας του ελεύθερου λογισμικού, το μοντέλο των

¹⁰⁷Το συγκεκριμένο hashtag έγινε viral το 2024 όταν η Ράφα έγινε στόχος ισραηλινών στρατιωτικών επιχειρήσεων.

¹⁰⁸Carrillo, K., & Okoli, C. (2008). The Open Source Movement: A Revolution in Software Development. *Journal of Computer Information Systems*, 49(2), σελ. 4.

¹⁰⁹Γεωργοπούλου, Π. (2009). Το κοινωνικο-πολιτικό περιεχόμενο του ελεύθερου/ανοικτού λογισμικού: Η περίπτωση του GNU/Linux. *Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας (ΔΙΜΕΕ)*, 3, σελ.185.

Bruce Perens και Eric Raymond προσανατολιζόταν σε μια πιο φιλική προσέγγιση για τις επιχειρήσεις, εφόσον στόχος ήταν η βελτίωση των προγραμμάτων για τη μεγιστοποίηση της οικονομικής αποδοτικότητας¹¹⁰.

Τόσο ο κυβερνο-ακτιβισμός όσο και ο τεχνο-ακτιβισμός αποτελούν για τον Feenberg ένα αποτέλεσμα του ρευστού χαρακτήρα του διαδικτύου και ιδιαίτερα της ελεύθερης διακίνησης των πληροφοριών που φιλοξενεί. Αυτή η διακίνηση των πληροφοριών, και εν γένει η δυνατότητα των χρηστών να διαντιδρούν συνεχώς μεταξύ τους, δημιουργεί νέες μορφές δράσης που διευρύνουν την πολιτική σφαίρα. Αυτές οι μορφές δράσης, δεν μπορούν να αντικαταστήσουν εξ ολοκλήρου τις παραδοσιακές μορφές διεκδίκησης, άλλωστε «οι κοινωνικοί ακτιβιστές του Διαδικτύου, όπως εκείνοι που χρησιμοποιούν το Facebook για να συντονίσουν δράσεις ακτιβισμού, να χακάρουν ή να προβούν στο λεγόμενο «slacktivism» (παθητικό ακτιβισμό)¹¹¹, είναι ευάλωτοι στο να «αποκοπούν» (shut off), καθώς δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής της επικοινωνίας τους»¹¹². Με άλλα λόγια το ζήτημα της διοικητικής αυτονομίας των εταιρειών και τα όρια που μπορεί οι ίδιες να θέτουν στα διάφορα μοντέλα που προαναφέραμε (το καταναλωτικό, το κοινοτικό και το κυβερνο-πολιτικό), με τη χρήση μηχανισμών λογοκρισίας, πράγματι, μπορούν να οριοθετήσουν ή και να εμποδίσουν εξ ολοκλήρου και τις παρεμβάσεις των υποκειμένων. Παρ' όλα αυτά ο «ανοιχτός» χαρακτήρας του διαδικτύου παρέχει πρόσφορο έδαφος για μικρές παρεμβάσεις τόσο στη δημόσια σφαίρα, όσο και στον ίδιο το σχεδιαστικό κώδικα του διαδικτύου, οι οποίες μακροπρόθεσμα μπορούν να έχουν αντίκρισμα σε κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, καθώς και στον ίδιο το δημοκρατικό μετασχηματισμό του διαδικτύου¹¹³.

¹¹⁰Millberry, K. (2012). Hacking for Social Justice. Στο Feenberg, A., Friesen, N.(Επιμ.), *(Re)Inventing The Internet* (σ.109-130). Sense Publishers, σελ. 115.

¹¹¹Η λέξη βγαίνει από τις λέξεις slacker(τεμπέλης) και activism (ακτιβισμός). Αφορά δράσεις πολιτικού ακτιβισμού που γίνονται ψηφιακά και δεν απαιτούν υψηλή συνέπεια ως προς το ιδεολογικό υπόβαθρο ή τη συστηματικότητα του ατόμου. Τέτοιες δράσεις είναι :η υπογραφή διαδικτυακών ψηφισμάτων, η κοινοποίηση ή η υποστήριξη με like σε αναρτήσεις που αφορούν πολιτικά ζητήματα, όπως επίσης και η αλλαγή εικόνας προφίλ με στόχο την υλοστήριξη ενός σκοπού.

¹¹²Friesen, N., Feenberg, A., Smith, G., Lowe, S. (2012). Experiencing Surveillance. 73-84 Στο: Feenberg, A., Friesen, N. (επιμ.) *(Re)Inventing The Internet*. Sense Publishers. σελ.82.

¹¹³Millberry, K. (2012). Hacking for Social Justice. Στο Feenberg, A., Friesen, N.(Επιμ.), *(Re)Inventing The Internet* (σ.109-130). Sense Publishers. σελ.114.

Επίλογος

Στόχος της παρούσας διπλωματικής εργασίας ήταν η εξέταση του ζητήματος του δημοκρατικού μετασχηματισμού της τεχνολογίας υπό το πρίσμα της θεωρίας του Andrew Feenberg. Όπως είδαμε ο Αμερικανός φιλόσοφος ακολουθεί μια ολιστική προσέγγιση για την τεχνολογία, συνδυάζοντας στοιχεία της κριτικής θεωρίας της Σχολής της Φρανκφούρτης καθώς και στοιχεία από τις θεωρήσεις των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας. Για τον φιλόσοφο η «συνάντηση» των δύο προσεγγίσεων ήταν αναγκαία καθώς «*Το μεγαλύτερο μέρος της ουσιολογικής φιλοσοφίας της τεχνολογίας στέκεται κριτικά απέναντι στη νεωτερικότητα, ακόμη και αντινεωτερικά, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της εμπειρικής έρευνας για τις τεχνολογίες, αγνοεί το ευρύτερο ζήτημα της νεωτερικότητας και, επομένως, φαίνεται μη κριτική, ακόμη και συμμορφωτική, στα μάτια των κοινωνικών επιστημόνων*»¹¹⁴. Πράγματι, ο συνδυασμός και η προέκταση των δύο προσεγγίσεων, από τον Feenberg, αναδεικνύει τη σχέση κοινωνίας-τεχνολογίας χωρίς να ολισθαίνει σε πεσιμιστικές προσεγγίσεις (όπως συνέβη στις θεωρητικές επεξεργασίες του 20ου αιώνα) ενώ παράλληλα φαίνονται οι πολιτικές προεκτάσεις του σχεδιασμού των τεχνουργημάτων (κάτι το οποίο δεν αναπτύσσεται από το ρεύμα της κατασκευασιοκρατίας).

Η αντίληψη των τεχνουργημάτων ως ένα ακόμη πεδίο αποτύπωσης και προώθησης κοινωνικών συμφερόντων δεν αποτελεί κάτι το «πρωτότυπο». Όμως, το νέο στοιχείο που εισάγει ο Αμερικανός φιλόσοφος, το οποίο καθιστά την ανάλυσή του σημαντική, είναι η διάκριση «πρωτογενούς»¹¹⁵ και «δευτερογενούς» εργαλειοποίησης. Υπενθυμίζεται πως στην πρωτογενή εργαλειοποίηση, τα αντικείμενα απομονώνονται από το αρχικό τους περιβάλλον, προκειμένου να φανερωθούν οι ιδιότητες εκείνες που μπορεί να χρησιμεύσουν για την ένταξή τους σε μια συσκευή. Ενώ στο δευτερογενές επίπεδο, τα αντικείμενα επενδύονται με κοινωνικά νοήματα, προκειμένου να συνενωθούν με άλλα υλικά αλλά και να αφομοιωθούν από το κοινωνικό τους περιβάλλον.

Μέσω της θεωρητικής επεξεργασίας των δύο αυτών σταδίων, αναδεικνύεται ο διαλεκτικός χαρακτήρας της τεχνολογίας με την κοινωνία, και ιδιαίτερα ο τρόπος με τον οποίο η χρήση και ταυτόχρονα η εμπειρία διαμορφώνουν την ουσία των αντικειμένων. Σε αυτό το πλαίσιο, τα τεχνουργήματα συμπορεύονται με την ιστορική, πολιτισμική και νοηματική κίνηση των

¹¹⁴Feenberg, A. (2005). Critical theory of technology: An overview. *Tailoring Biotechnologies*, 1(1), σελ.49

¹¹⁵Ο Feenberg «δανείζεται» την έννοια της απόκοσμικευσης (de-worlding) του Heidegger για να περιγράψει τη διαδικασία της πρωτογενούς εργαλειοποίησης. Για περισσότερα βλέπε Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ.Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010) σελ. 154-155

κοινωνιών, αποτελούν δηλαδή καταστατική συνθήκη της ανθρώπινης ύπαρξης και όχι κάτι «ουδέτερο», εξω- κοινωνικό και διακριτό από τους ανθρώπους.

Παράλληλα η χρήση του διαδικτύου ως μια μελέτη περίπτωσης, για την ανάδειξη του τρόπου προώθησης των δημοκρατικών αξιών και ενσωμάτωσης τους στον τεχνικό κώδικα, είναι κρίσιμη τόσο για την ανάλυση του ίδιου του τεχνουργήματος, όσο και για την «υλική» αποτύπωση της ερμηνευτικής ευελιξίας με ένα εμπειρικό παράδειγμα. Συγκεκριμένα, η ανάλυση του διαδικτύου από τον Feenberg δεν αποτελεί μόνο μια μελέτη περίπτωσης ενός τεχνουργήματος, αλλά στοχεύει στην ανάδειξη της σημασίας του. Το μοντέλο της κοινότητας για τον Αμερικανό φιλόσοφο, αντιμετωπίζεται ως μια εναλλακτική που μπορεί δυναμικά να προωθήσει μια απελευθερωτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Μπορεί δηλαδή να προωθήσει μια εναλλακτική ορθολογικότητα.

Η απελευθερωτική διάσταση του διαδικτύου, μπορεί πράγματι να αποτελεί την πρόγευση νέων μορφών εκπροσώπησης και συλλογικής διεκδίκησης. Η διαπάλη ανάμεσα στο διττό/αμφίσημο χαρακτήρα της τεχνολογίας, δηλαδή ανάμεσα στη συντήρηση της υπάρχουσας ιεραρχίας ή στην προώθηση της αρχής του δημοκρατικού της εξορθολογισμού, αποτελεί για τις ψηφιακές κοινωνίες μια πρόκληση.

Σημαντική μεταβλητή στη συζήτηση αποτελεί, επίσης, η οπτική του Feenberg ως προς το σύγχρονο μοντέλο του πληροφοριακού καπιταλισμού (informational capitalism). Για τον Αμερικανό φιλόσοφο, παρά το γεγονός ότι οι κεφαλαιοκράτες αντλούν κέρδος από την εμπορευματοποίηση των πληροφοριών, οι ίδιες οι πληροφορίες δεν μετουσιώνονται. Με άλλα λόγια, η επικοινωνία των χρηστών του διαδικτύου, και το περιεχόμενο που μοιράζονται, δεν μεταβάλλεται λόγω της οικειοποίησης τους από επιχειρήσεις. Οι χρήστες, για τον Feenberg, συνεχίζουν να μοιράζονται και να αναζητούν τις πληροφορίες που τους ενδιαφέρουν, φτιάχνοντας δίκτυα που μπορούν να προωθήσουν αλλαγές στο τρέχον κοινωνικό-πολιτικό και τεχνικό συγκείμενο.¹¹⁶

Παρά το γεγονός ότι η θεωρητική επεξεργασία του Feenberg είναι πολύτιμη, είναι φανερό πως υιοθετεί μια πιο «αισιόδοξη» οπτική για την κατεύθυνση που έχουν λάβει οι ψηφιακές (πλέον) κοινωνίες. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Αμερικανός φιλόσοφος καταλήγει σε μια υπερεκτίμηση της πρωτοβουλίας των χρηστών ή σε μια υποτίμηση της ισχύος των επιχειρήσεων και των κρατικών μηχανισμών. Μέσα από εμπειρικά παραδείγματα, όπως για παράδειγμα το σκάνδαλο δεδομένων Facebook-Cambridge Analytica¹¹⁷ ή την απαγόρευση

¹¹⁶Για περισσότερα βλέπε στο Jin, D. Y., & Feenberg, A. (2014). Commodity and Community in Social Networking: Marx and the Monetization of User-Generated Content. *The Information Society*, 31(1), 52–60

¹¹⁷Το σκάνδαλο αποκαλύφθηκε το 2018 και σχετίζεται με μία από τις μεγαλύτερες παραβιάσεις προσωπικών δεδομένων στην ιστορία των κοινωνικών δικτύων. Συγκεκριμένα, μέσω της συλλογής δεδομένων από το

εφαρμογών από κυβερνήσεις για λόγους λογοκρισίας ή πολιτικού ελέγχου¹¹⁸, είναι φανερό η δεινή θέση των χρηστών σε σχέση με τον εκδημοκρατισμό των τεχνολογικών μέσων. Με άλλα λόγια, φαίνεται πως το μοντέλο της κοινότητας υποχωρεί μπροστά το καταναλωτικό μοντέλο. Οι μικρές παρεμβάσεις που όμως δεν χαρακτηρίζονται από συστηματικότητα, μπορούν μονάχα να γνωρίζουν φάσεις ανάπτυξης και ύφεσης οι οποίες όμως θα έχουν άναρχο χαρακτήρα.

Facebook, η Cambridge Analytica απέκτησε δεδομένα 87 εκατομμυρίων χρηστών με στόχο την πολιτικής τους χειραγώγηση. Η τελευταία βασίστηκε σε στοχευμένες διαφημίσεις που προσανατόλισαν την κοινή γνώμη για διάφορα πολιτικά ζητήματα, όπως την προεκλογική εκστρατεία του Donald Trump το 2016 και τη καμπάνια υπέρ του Brexit.

¹¹⁸Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η προσπάθεια της απαγόρευσης του Tik Tok στην Αμερική, για την ασφάλεια των προσωπικών δεδομένων των χρηστών από την Κινεζική Κυβέρνηση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσσες

- Αντωνοπούλου, Μ. (2008). *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική Θεωρία και Νεότερη Κοινωνία*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Γεωργοπούλου, Π. (2007). Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία και η διεύρυνση του «κοινωνικού» στον κόσμο των τεχνοφυσικών αντικειμένων: Η θεώρηση του Β. Latour. *The Greek Review of Social Research*, 123, 145–167.
- Γεωργοπούλου, Π. (2009). Το κοινωνικο-πολιτικό περιεχόμενο του ελεύθερου/ανοικτού λογισμικού: Η περίπτωση του GNU/Linux. *Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας (ΔΙΜΕΕ)*, 3, 179-189.
- Γεωργοπούλου, Π. (2024). *Κριτικός Μετανθρωπισμός: Η κοινωνική θεωρία στην τροχιά της τεχνολογίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Ευσταθιάδης, Γ. (2020). *Φιλοσοφία της Τεχνολογίας: Εργαλειακότητα*. (Μη εκδεδομένη διπλωματική εργασία). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ανακτήθηκε από : <https://ikee.lib.auth.gr/record/320841/files/GRI-2020-28331.pdf>
- Μαγγίνη, Γ. (2010). *Για μια Ερμηνευτική του Τεχνικού Κόσμου: Από τον Χάιντεγκερ στην Σύγχρονη Τεχνοεπιστήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Περπερίδης, Ι. (2023). *Η “εναλλακτική νεωτερικότητα” και ο “εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας” σε συνθήκες σύγχρονων ψηφιακών τεχνολογιών: Η κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Andrew Feenberg (Διδακτορική διατριβή)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Sismondo, S. (2016). *Εισαγωγή στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*. (επιμ. μτφρ. Β. Σπυροπούλου). Αθήνα: Liberal Books. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2004).
- Feenberg, A. (2017). «Μια κριτική θεωρία της τεχνολογίας» (μτφρ. Χ. Κόκκινος,). Στο Κόκκινος Χ. & Πατηνιώτης Μ. (Επιμ.), *Φιλοσοφία της τεχνολογίας: Μία κριτική επισκόπηση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή, σελ. 119-134.
- Feenberg, A. (2022). *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας: Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*. (επιμ. μτφρ. Γ. Περπερίδης). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ροπή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2010).
- Weber, M. (2009). *Οικονομία και Κοινωνία: Κοινωνιολογία της Εξουσίας*, Τόμος 5. (επιμ. μτφρ. Θ. Γκιούρας). Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1915).

Ξενόγλωσσες

- Beira, E., & Feenberg, A. (2018). *Technology, Modernity, and Democracy: Essays by Andrew Feenberg*. Λονδίνο: Rowman & Littlefield International.
- Bakardjieva, M. (2003). Virtual togetherness: an everyday-life perspective. *Media Culture & Society*, 25 (3), 291-313
- Brey, P. (χ.χ.). *Feenberg on modernity and technology*. Ανάκτηση 6 Δεκεμβρίου 2024, από https://www.sfu.ca/~andrewf/books/Feenberg_Modernity_Technology.pdf
- Carrillo, K., & Okoli, C. (2008). The Open Source Movement: A Revolution in Software Development. *Journal of Computer Information Systems*, 49(2), 1–9. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1080/08874417.2009.11646043>
- Jin, D. Y., & Feenberg, A. (2014). Commodity and Community in Social Networking: Marx and the Monetization of User-Generated Content. *The Information Society*, 31(1), 52–60. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1080/01972243.2015.977635>
- Friesen, N., Feenberg, A., Smith, G., Lowe, S. (2012). Experiencing Surveillance. Στο Feenberg, A., Friesen, N. (επιμ.) *(Re)Inventing The Internet*. (σ.73-84). Sense Publishers. Ανακτήθηκε από : https://doi.org/10.1007/978-94-6091-734-9_4
- Feenberg, A. (1994). The Critique of Technology: From Dystopia to Interaction. Στο J. Bokina & T. J. Lukes (Επιμ.), *Marcuse: From the New Left to the Next Left* (σελ. 208–226). University Press of Kansas. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.2307/j.ctv1p2gksc.16>
- Feenberg, A. (1999). *Questioning Technology*. Λονδίνο: Routledge.
- Feenberg, A. (2000). From Essentialism to Constructivism: Philosophy of Technology at the Crossroads, *Technology and the Good Life*. 294-315 Ανακτήθηκε από [doi:10.7208/chicago/9780226333885.003.0017](https://doi.org/10.7208/chicago/9780226333885.003.0017)
- Feenberg, A. (2002). *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Feenberg, A. (2005). *Critical Theory of Technology: An Overview*. Tailoring Biotechnologies, 1(1), 47–64.
- Feenberg, A. (2006). What is philosophy of technology? Στο J. R. Dakers (Επιμ.), *Defining technological literacy*, 5-16. Palgrave Macmillan. Ανακτήθηκε από [doi:10.1057/9781403983053_2](https://doi.org/10.1057/9781403983053_2)
- Feenberg, A. (2009). Radical Philosophy of Technology: From Marx to Marcuse and Beyond. *Radical Philosophy Review*, 12(2), 199–217. Ανακτήθηκε από [doi:/10.5840/radphilrev2009121/213](https://doi.org/10.5840/radphilrev2009121/213)

- Feenberg, A. (2010). Marxism and the Critique of Social Rationality: From Surplus Value to the Politics of Technology. *Cambridge Journal of Economics*, 34(1), 37–49. Ανακτήθηκε από <http://www.jstor.org/stable/24232019>.
- Feenberg, A. L. (2016). Concretizing Simondon and Constructivism: A Recursive Contribution to the Theory of Concretization. *Science, Technology, & Human Values*, 42(1), 62-85. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0162243916661763>
- Feenberg, A. (2019). The Internet as network, world, co-construction, and mode of governance. *The Information Society*, 35(4), 229–243. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1080/01972243.2019.1617211>
- Feenberg, A. (2009). Critical Theory of Communication Technology: Introduction to the Special Section. *The Information Society*, 25(2), 77–83. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1080/01972240802701536>.
- Feenberg, A. & Jandric, P. (2015). The Bursting Boiler of Digital Education: Critical Pedagogy and Philosophy of Technology. *Knowledge Cultures*, 3(5).132-148
- Feenberg, Andrew. (1998). Escaping the Iron Cage, or, Subversive Rationalization and Democratic Theory. Στο R. Schomberg (Επιμ.) *Democratizing Technology: Ethics, Risk, and Public Debate* (σ.1-12).Tilburg: International Centre for Human and Public Affairs
- Feenberg, A. (2022). Critical constructivism: An exposition and defense. *The necessity of critique*, 41, 15-38. Springer. Ανακτήθηκε από https://doi.org/10.1007/978-3-031-07877-4_2
- Feenberg, A. & Bakardjieva, M. (2004). Consumers or citizens? The online community debate. Στο Feenberg, A., Barney, D., (Επιμ) *Community in the Digital Age: Philosophy and practice*, (σ.1-30).Rowman & Littlefield.
- Feenberg, A. (2003). Modernity theory and technology studies: Reflections on bridging the gap. Στο T. J. Misa, P. Brey, & A. Feenberg (Επιμ), *Modernity and technology* (σ.73–104). MIT Press
- Feenberg A.,(1989)The written world. Στο Kaye A. & Mason R (Επιμ.), *Mindweave: Communication, computers and distance education* (σ.22-39). Οξφόρδη: Pergamon Press
- Iliadis, A. (2015). Two Examples of Concretization. *Platform: Journal of Media and Communication*, 6, 86-95.
- Kalberg, S. (1980). Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History. *The American Journal of Sociology*. 85(5). 1145-1179
- Latour, B. (2017). On Actor-Network Theory: A Few Clarifications Plus More Than a Few Complications. *Philosophical Literary Journal Logos*, 27(1), 173-197.

McCarthy, D. R. (2023). Technology, Culture and Critical Theory: An Interview with Andrew Feenberg. *International Politics*, 60(6), 967–988. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1057/s41311-023-00469-1>.

Miller, Andrew R. (2020). *Instrumentalization Theory: An Analytical Heuristic for a Heightened Social Awareness of Machine Learning Algorithms in Social Media*. (Διπλωματική εργασία). Φλόριντα: University of South Florida. Ανακτήθηκε από: <https://digitalcommons.usf.edu/etd/8971>.

Millberry, K. (2012). Hacking for Social Justice. Στο Feenberg, A., Friesen, N.(Επιμ.), *(Re)Inventing The Internet* (σ.109-130). Sense Publishers. Ανακτήθηκε από https://doi.org/10.1007/978-94-6091-734-9_6

Pinch, Trevor J., Bijker Wiebe E., (1984) The Social Construction of Facts and Artefacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other. Στο Pinch, Trevor J., Bijker Wiebe E., Hughes Thomas E., (Επιμ). *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology*. (17-50).MIT Press

Pinch, Trevor J., Bijker Wiebe E., Hughes Thomas E., (1984). *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology*. Λονδίνο: MIT Press

Thomson, I. (2000). What's Wrong with Being a Technological Essentialist? A Response to Feenberg. *Inquiry*, 43(4), 429–444. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1080/002017400750051233>